CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.13

Coll. No. 649

Title Çintāmaṇi

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 649 Subject: Nyāya.

Title: Çintāmaṇi

Author: Gangeśa. Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: Place of the Ms.:

Size: 11" by 3.9" Extent: 22 to 53 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgari

Remarks: Begins and ends abruptly.

ग्रहात्।न च लिंगपरामर्शे परिचायकत्वेनान्यथासिद्धं।परिचेये विशेषांतराभावे लिंगमेव विशेषकं।तथा चान्यथासिद्धत्वपातरपि हेतुः॥अन्यच
परिचायकत्वपासंयोगेनान्यथासिद्धंपिंद्रियमपि न हेतुः॥अपि च धूमवान्वह्निमानिति धूमसमानकालवह्निविषयधूमविशेषणिकानुमितिः॥
ज्ञायमानविशेषणाजन्या विशेष्यसमानकालवृत्तितया विशेष्यविषयत्वस्य शाब्दविशिष्टज्ञानाभावात्।दंडीपुरुष इति प्रत्यक्षवत्।अत एव ज्ञायमानवि
शेषणाजन्यत्वेन विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभानवैयर्थ्य।यथा दंडीपुरुष इति प्रत्यक्षे न धूमकालीनवह्निसिद्धिः॥अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्ति
वह्न्यनुमानं न स्यात्।समयविशेषमंतर्भाव्य व्याप्त्यग्रहात्।किंच लिंगकरणत्वपक्षे परामर्श एव तद्व्यापारः।परामर्शस्य तु न व्यापारांतरमस्ति च
रमकारणत्वादिति न तत्करणमिति।उच्यते।अतीतानागतलिंगज्ञानेप्यनुमितिसत्त्वान्न लिंगं तद्धेतुः व्यापारपूर्ववृत्तित्वयोरभावात्।न च विद्य
मानलिंगांतरमेव तद्धेतुः।तदानींतस्य परामर्शात् परामर्शविषयत्वकारणताग्राहकाभावात्।भाविनिपक्षे तु अनेकेषामेव व्यापकत्वलिंगत्वं लिंगांतरा
भावात्।यद्वि वर्तमानमेव तत्र लिंगं तदा वर्तमानवह्न्यनुमानापत्तिः।अथ भावभूतं धूमादि न लिंगं।किंतु तत्प्रागभावध्वंसश्च वर्तमान एव तयोरपि व
ह्निसमानकालत्वनियमादिति चेत्।न।अतीतत्वादिविशिष्टवृत्तितया निश्चितत्वात्।वर्तमानतया संदिग्धात् धूमादनुमितौ न प्रागभावध्वंसौ लिंगं तयोः

चिं॰ अ॰ संदिग्धत्वात् नापि धूमस्तत्सा वर्त्तमानत्वात्। किंच भूतभाविवर्त्तमानतत्त्वविषयत्वात् पर्वते धूम इति ज्ञानाद्यत्रानुमानं तत्र का गतिः। सर्वत्र प्रागभा
२२ वाद्यन्यतमत्वं धूमाद्यत्यन्ताभावाभाववत्त्वं लिंगमिति चेत् न। व्यर्थविशेषणत्वेन तेषामलिंगत्वात्। अन्यतमत्वाद्यज्ञानेऽपि धूमज्ञानादनुमितिसत्त्वा
च्च। अपि च। न धूमप्रागभावादि लिंगं न वा तद्धीरनुमितिकारणं। प्रागभावादीनां व्यर्थत्वात्। आवश्यकधूमज्ञानादेवानुमितिसंभवाच्च। किंच लिं
गं नानुमितिनिर्वाहे हेतुः लिंगं विनापि धूलीपटलादि लिंगभ्रमेणानुमित्युपपत्तेः। नापि भ्रमानुमितौ। लिंगपरामर्शोऽनुमितिमात्रे हेतुः तद्वि
शेषप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवानुमितितथात्वात्। यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वात्। अथ परामर्शस्य प्रमा
त्वं विद्यमानलिंगविषयत्वं तथा च यथार्थलिंगस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति चेत् न। भावि भूत वा यदा कदाचिद्विद्यमानेनापि लिंगेन परामर्
शप्रमात्वसंभवात् अनुमितिपूर्वसमये तत्प्रमात्वानुरोधेन लिंगस्य सत्त्वं कारणत्वं वा। धूमकालीनवह्न्यनुमाने च पक्षे यत्र धूमस्तत्तत्र वह्नि
रिति व्याप्तिज्ञानादेव। अथवा धूमकालः पक्षतावच्छेदकः। पक्षतावच्छेदकधर्मिसमानाधिकरणं च साध्यं पक्षधर्मतावलात् सिध्यतीति धूम रम॰
कालीनवह्निसिद्धिः। अनुव्यापाराभावान्न परामर्शः करणमिति तन्नैव। किंतु व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः। न च परामर्शस्य संस्कारो २२

(५

भत्वात्यंताभावप्रतियोगित्वेन यत्किंचिन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वं तदत्यंताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयी॥ अं नर्थ ६

रो व्यापारः परामर्शस्य चरमकारणत्वेन संस्कारोत्पादसमये अनुमित्युत्पादात्। नापि तर्कः। व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तस्य जन्यत्वादिति।
तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयि केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्। तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि। तथाहि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः।
अभिधाने न निधानेऽविपक्षत्वव्याघातात्। अथ यथाकाशशब्दात् शब्दाश्रयत्वेनाभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयपदेऽपि
पदादुपस्थितिः स्यात्। एवं वाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वाज्ज्ञेयत्ववदिति। तत्र। व्यावृत्तत्वस्य व्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि। व्यावृत्तत्वे
यत एव व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तं तदेव केवलान्वयीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात्। एवमत्यंताभावप्रतियोगित्वस्यात्यंताभावाप्रतियोगित्वे अत्यंताभावप्रति
योगित्वमेव केवलान्वयि। अत्यंताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वं च नानेति वाच्यं। अनुगमप्रतीतिबलेन एकत्वसिद्धेः। तत्र न तावत् व्याप्य
वृत्त्यत्यंताभावः केवलान्वयी। तस्य प्रतीतिपोग्य वह्नित्रेत्येताभावात्। अत्यंताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वात्। व्याप्याश्रयनाशजन्यगुणा
दिशालेऽत्यंताभावस्य नाशस्य सर्वत्रासत्त्वाभावादिति वाच्यं। यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र तदनंतरं स्पेताभावो वर्त्तते। तथा च नाशस्य प्रागभा
वोय च प्रतियोगिसमवायिदेशे वर्त्तते। न च कथं नाशात्यन्ताभावो वर्त्ततां तद्धि नाशस्य तत्र उत्पत्तिः स्यादिति चेत् न। पूर्वं तन्नाशप्रागभावसत्त्वात्।

भानीति भाकाशात्यंताभावः केवलान्वयी न पाप्रमेयत्वादि केवलान्वयी वतिमतो । त्यंताभावस्याप्रतियो

चिं० मू० २३ उत्तरकालं चाश्रयस्यैवाभावात् । न्यायाकाशात्यंताभावः केवलान्वयी । तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यंताभावप्रतियोगित्वात् । अभावाभावस्य भावत्वात् । अथाना र
त्यंताभावो न प्रतियोगिरूपः । तथा सति अन्योन्याभावात्यंताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशोन्योन्याभावो न स्यादिति चेत् । अत्यंताभा
वास्यत्राभावः प्रतियोग्येव । अन्योन्याभावात्यंताभावस्तु तत्त्वप्रतियोगित्वनिरसाधारणो धर्मभेद उच्यते । इत्तिमस्त्वत्यंताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं । आ
काशात्यंताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यंताभावप्रतियोगी तथापि सन हेत्रिंयोग्यत्वात् । न च प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वं तच्च न केवलान्वयि । प्रमाया विष
यत्वस्याननुगतत्वादिति वाच्यं । प्रमात्वमेव हि परंपरासंबंधात् बयहेत्रप्रमेयत्वमनुगतं । प्रमाजातीयविषयत्वं वा । तथापि केवलान्वयि निर्मसंदेहात्
भावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमस्ति न वेति संदेहश्च । न प्रमेयपक्षकः किं तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविषयश्च । प्रमेयत्वपक्षकं चाखिलसाध्यस्या क
न्वयिव्यतिरेकित्वं तथा च घटः प्रमेयो न वेति संदेहो न्यूपतेस्तस्यैव । अथ पक्षः साध्यवान्नवा पक्षः साध्यमस्ति न वेति संदेहो समानविषयकावेव । तत्र
साध्यस्मास्मिन्निति मतुयो विधानात् इति चेत् । न । विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदात् । मैवं । य एव हि संदेहः साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानांगमा राम०
वश्यकत्वाल्लाघवाच्च । न तु समानविषयकत्वमपि तं तंते गौरवात् । प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य घटप्रमेयमितिसाध्य २३

सिद्धिविरोधी भवत्येवापक्षः । संशयपोषणेनैवानुमानांगं संशयस्य तद्दानी विनाशात् । न च साध्यसाधकबाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्र
माणासिद्धेः तदभावासिद्धिरिति वाच्यं । पक्षनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैवयोगपत्तासात् । प्रमेयत्वमत्यंता
भावप्रतियोगी निश्चास्यतःसंदेह इत्यन्ये । न च केवलरूपविकल्पमितरेकघंगमकं । तात्वेवाव्यतिरेकविकल्पत्वेरूपांतरविकल्पमपि गमकं स्यात् विशेषाभावादि व
ति चेत् । न । अन्वयव्यतिरेकव्याप्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् । युगपदुभयव्याप्यपस्थितौ विनिगमकाभावेनोभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेको पा
सनाव्यतिरेकस्य विपक्षवृत्तित्वशंकानिहनिवारव्यतिरेकस्याप्युपयुज्यते । अत्र तु विपक्षाभावे शंकैव नोदेति । केवलव्यतिरेकी तु सत्सपक्षोपत्रव्यतिरे
कसहचारेण व्याप्तिग्रहः । न तु व्यतिरेकीनानुमानं व्याप्यपक्षधर्मताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् । अत्र च व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिः अन्वयस्य पक्षधर्मता । न
च व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं द्वयमस्यानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं । अननुगमात् । न चान्यतरत्वं तथा । एकप्रमाणापरिशे
त्व षापत्तेः । न च हेतुगारणिमतिन्याये नानुमितिविशेषेतत्कारणमिति युक्तं । व्यतिरेकिसाध्ये अनुमितित्वासिद्धेः उभयसिद्धत्वे न तत्कारणस्याभावात्
न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं । गोत्वानके वलान्वयिन्यसंभवाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रति

चिं०अ० २४

योगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयमेवं व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः स एव व्यतिरेकीत्युच्यते। तन्न। अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्यु
पन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः। अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुमाय तस्य तदुपन्यासस्यात्मकालत्वमिति। उच्यते। निरुपाधिव्यतिरे
कसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते। इति योग्यनुपयोगि। भावस्य नियामकत्वात्। अन्वयव्यतिरेकिवत्। नन्वेवं व्याप्तिग्रहे एवं पृथिवीतरभिन्नेति भासितं नि
यतसामानाधिकरण्यरूपत्वात् व्याप्तेरिति चेत्। सत्यं। गंधवत्तावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात्। अत एवाचार्यैः पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेये। पृथि
वीत्वमितरभेदव्याप्यमिति प्रतीतौ अपि च सर्वपृथिवी इतरभिन्नेति पृथिवीविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च। यद्वा। व्यतिरेकव्याप्तेरेवान्वयगमकत्वा
वत्साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेन साधनेन यद्यत्साध्याभावाभाववत्त्वस्य साध्यस्य साधनात् तद्व्यापकाभावेन व्याप्याभावावश्यंभावात्। अथैवं न सा
नुमितिः। क्लृप्तत्वेन हेतुलिंगपरामर्शाभावादन्यथानुगम इति चेत्। न। अनुमितिमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् न चैवमतिप्रसंगः। अनुमितिसामा
न्यसामग्र्यां सत्यामप्यनुमितिविशेषसामग्रीविरहादनुमित्यनुत्पत्तेः। विशेषसामग्री सापेक्षा एव सामान्यसामग्र्याः जनकत्वात्। अत्र च पि व्यतिरेकि राम० २४
विशेषसामग्री च नास्त्येव। ननु पृथिवीदितरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति व्यतिरेकिणि साध्यमप्रसिद्धं तथा न व्यतिरेकनिरूपणं नव्यपरत्वं। न वा लिंग

ज्ञानजन्यसाध्यविशिष्टज्ञानं। तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात्। अयं साध्यं प्रसिद्धं तदा पक्षे तत्सिद्धौ तत्र हेतोरगमकेऽपि च पित्वं। अनवगमे असाधारण्यं। किं
च इतरभेदो न स्वरूपं। अधिकरणप्रतियोगिनोः पृथिवीजलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः। नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठमत्यन्ताभावप्रतियोगिमत्त्वं। हि पृ
थिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव। न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वेन सिद्धमिति वाच्यं। जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवी
त्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात्। अन्योन्याभावस्तु भेदो यद्यपि साध्यं संभवति वैधर्म्यं तु न साध्यत्वात् अन्योन्याभावग्रहस्य तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योन्या
भावस्याप्रसिद्धेः। न च जलादिप्रत्येकान्योन्याभावः साध्यः असाधारण्यप्रसंगात्। अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशये न तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी ते
जोभिन्ना सती जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशये न तेजोभिन्नत्वे जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यं। एकविशेषणविशिष्टविशेषणं तत्खलु
द्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्। एवं संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणं। यद्वा पृथिवी जलभिन्ना न वेत्यादित्रयोदशसंशयविषयाणां
त्रयोदशान्योन्याभावानां समुदायः। पृथिव्यामवगतो व्यतिरेकादिनिरूपकः। नन्वेवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यं। साध्यनिश्चयार्थं
व्यतिरेकिप्रवृत्तेः। न चासाधारण्यं संवलितान्योन्याभावानां साध्यत्वे सपक्षविरहादिति चेत्। न। असाध्यनिश्चयेऽसाध्यव्यतिरेके निश्चयो भवति सा

चिं॰मू॰ धर्मसंदेहेतद्व्यतिरेकसंदेहस्यकथ्यलेपापितत्वात्।तथाचसंशयपक्षतासाध्यप्रसिद्धिरितिशिष्यवंचनं।एतेनपृथिवीजलादिभ्योभिन्नानवेतिविप्रतिपत्तिर्दूं
२५ षणादिवाकाशादौज्ञातिमतोपूर्ववर्त्यर्थप्रतिपादकात्साध्यप्रसिद्धिरित्यपास्तं।वाक्यादेवपृथिव्यांसाध्यसिद्धेर्व्यतिरेकवैयर्थ्यात्।नचतद्बुद्धौपांदिवाक्यज
न्यतेनाप्रामाण्यसंशयाद्विषयेविसंशयइतितन्निश्चयार्थव्यतिरेकीतिवाच्यं।तर्हिसंशयप्रसिद्धसाध्यतस्यचनव्यतिरेकनिश्चायकत्वमितियुक्तत्वात्।
स्वार्थानुमानेतदभावाच्च।उच्यते।द्वयोरप्येवेतरस्यकलभेदस्यप्रत्यक्षतःसिद्धिः।द्वयोर्नजलादिरितिप्रतीतिः।नचद्वयमन्योन्याभावोनप्रत्यक्षःअतीन्द्रि
यप्रतियोगिकाभावत्वात्।परमाणुसंसर्गाभाववत्।योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात्।नयनोन्मीलनानंतरंस्तंभःपिशाचोनभवतीतिप्रतीतेर्बाधक
त्वलेनवायुर्वतीतिवल्लिंगग्रहोपक्षीणत्वादितिचेत्।नयोग्यानुपलंभोधिकरणेप्रतियोगिसत्वविरोधीसोभावग्राहकःप्रतियोगिनस्तुयोग्यानुपलब्धिमात्रं
।अन्यथावायोरूपाभावप्रतीतिवज्जलपरमाणोःपृथिवीत्वाभावग्रहप्रसंगात्।अधिकरणेप्रतियोगिसत्वंचतर्कितं।यदिस्तंभःपिशाचःस्यात्स्तं
भवदुपलभ्येतनपिशाचानुपलंभस्यात्।नचपृथिवीजलादिघटेजलत्वादितिधर्मवत्वात्तेजोवत्।एवमन्योन्याभावोपिभेदःसिद्धोद्वाभ्यामितिनेतिविशेषणां रा॰म॰
द्वासमवायभेदस्साधनास्त्वपिनस्वपृथिव्यांत्रयोदशभेदसिद्धिरितिकिंव्यतिरेकिणेतिवाच्यं।जलादिभिन्नासतीसमवायभिन्नेतिबुद्धौवपित्रयोदशभि २५

न्नेतिबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात्।नचघटस्यापिपक्षत्वाद्देशतःसिद्धसाधनंसर्वापृथिवीइतरभिन्नेतिबुद्धेःपक्षप्रतीतेरभावात्।पक्षतावच्छेदकनानात्वेहितत्।
अतएवानित्यावाङ्मनसेइत्यत्रानित्यात्वमितिबुद्धेरुद्देश्यत्वात्सिद्धत्वाद्देशतःसिद्धसाधनं।अन्यथानुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात्।पक्षस्यासिद्धत्वेसा
ध्यत्वात्।नचैवंकथंपक्षःसाध्यनिश्चयेनसंदेहेसिसाधयिषयोरभावादितिवाच्यं।सर्वापृथिवीतरभिन्नानवेतिसंशयस्यतत्प्रकारकसिसाधयिषा
याश्चसामान्येनोद्देश्यविषयत्वात्।घटत्वेनविशेषदर्शनेसिद्धिर्गीतेनरूपेणसंशयसिसाधयिषेनभवतःपृथिवीत्वेनतोस्पवतएवधूमवान्वह्निमानि
तिधूमवत्वेनवह्निनिश्चयेपिपर्वतेवह्निसंशयवत्।पक्षस्सर्वत्वेनरूपेणनपक्षतासर्वत्राविप्रतिपत्तेः।यद्यप्येकदेशइतरभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्।तथाचे
कदेशविप्रतिपत्तौसामान्यतइतरभेदसाधनेऽर्थान्तरंकिंतुसामान्येनपृथिवीत्वेनयावदेवविप्रतिपत्तिविषयस्तावतएवपक्षताविशिष्यानुगमा
त्।नहिपृथिवीइतरभिन्नापृथिवीत्वाद्वरवदित्यत्रापिनैवतद्देदसिद्धेःकिंव्यतिरेकिणा।घटसाधारणपक्षत्वेप्यभेदानुत्पानवत्पक्षमात्रपिदृष्टांतत्वा
विरोधात्।पक्षान्यत्वेहितत्रात्तंत्रेकिंतुसाध्यवत्तयानिश्चितंतत्प्रयोजकं।नचपृथिवीत्वाग्रहेगृहीतंयत्रसाध्यंपश्चात्संपतितत्रहेतुसाध्यसामा
नाधिकरणग्रहादेवयर्थभाव्यादितिचेत्।सत्यं।अन्वयितुल्यतयाव्यतिरेकिणोपिसामर्थ्यादन्वयप्रतिसंधानदशायांव्यतिरेक्युपन्यासस्याप्यनुयो

चि॰मू॰ ज्ञप्तत्वात्। न तु कथमात्मांतावदयं स्वहेतूपदेशः केवलव्यतिरेकि किल हेतौ णं तावन्निरूढं। अथवा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाः त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथि-
२६ व्यां साध्यंते। अत एवाकाशे व्यतिरेकिणा जलादिभिन्नत्वेतिप्रतियोगिकान्योन्याभावप्रतीतावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः साध्या इति नाप्यसाधारण्य-
मपि च जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववद्द्रव्यत्वात् तेजोवदित्यनुमानात् त्रयोदशभिन्नत्वसामान्यतः सिद्धो पृथिव्यां त्रयोदशभिन्न-
त्वे साध्ये। न चाप्येवमसाधारण्यं पक्षादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति चेत्। न। पृथिवी त्रयोद-
शभिन्नेति व्यतिरेकिणं विनाऽप्रतीतेः। नन्वेवं पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववती द्रव्यत्वादिति पृथिवीभिन्नत्वद्वित्वादिसि-
द्धिः स्यादिति चेत्। न। अप्रयोजकत्वात्। प्रकृते चानुभूयमानजलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीत्वशब्दाप्रयत्नादेरतिरिक्तं विनानुपपत्तेः। न चेतरभेदोऽन्य-
द्यन्योन्याभावः तदभावाद्भेदो न सिध्येत्। अभावस्याभावांतराभावात्। यदितेन समं स्वरूपभेद एव साध्यः तदाननुगमात् अनुमानाप्रवृत्तिः। भावो
ऽभावो न भवतीति सर्वाधिकप्रतीतिवलादभावस्याप्यन्योन्याभावोऽस्तीति केचित्। तन्न। अप्रसिद्धान्तात्। अनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेण राम
वभावप्रतीत्युपपत्तावधिकाभावे मानाभावाच्चेति चेत्। न। इतराभावोन्योन्याभावस्य साध्यत्वात्। न चैवमभावाद्विवेकताद्वस्थ्यं तेन समं स्वरूपभेद २६

स्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात्। अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्मात्यंताभाव एव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावंतोऽत्यंताभावा वा। तन्न साधारणतद्ध-
र्मात्यंताभावयोगो वा। एते चाभावा जलत्वेन घटादौ घटादिजलत्वात्यंताभाववदिति प्रात्यक्षादेः क्वचिन्नन्वैधर्म्यादेव प्रसिद्धा इति नाप्रसिद्धिः। न तावतामभा-
वानां वैशिष्ट्यमसिद्धमिति चेत् किमेतावता। न हि तावद्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते। किं तु जलत्वादीनां तावंतो ऽभावा इह साध्यास्ते च तत्र तत्र प्रसिद्धा एव नावद्वैशि-
ष्ट्यधीस्तु फलं अन्यथासिद्धसाधनात्। मिलितानामपि साध्यत्वेनाप्रसिद्धिः। किंचिदेकधर्मावच्छेदो हि वनादिवन्मेलकार्थः स्यात् चनासिद्धः। न च हेतोर-
साधारण्यं तावदभावयोगी व्यवसपक्षो भवति न तु तदेकदेशकतिपयाभाववान् साध्यतया स्तावतिपर्याप्तिः। पद्धाजलत्वात्यंताभावस्तेजस्त्वात्यंताभा-
वाधिकरणवृत्तिः अत्यंताभावत्वात् घटत्वात्यंताभाववत् एवमत्यंताभावांतरसामानाधिकरण्यमपि साध्यमिति तत्राप्रसिद्धिः। किंचेतरेतराभावाः ता-
वत्प्रसिद्धा एवाते च भेदप्रतियोगिनो ऽमेयत्वादित्वीतरभेदोऽपि स्वग्रह एव। ननु पृथिवी नेतरभेदवती गुरुत्वाद्यभावो जलवदिति। प्रतिरोध इति चेत्। नाइ-
तरभेदनिषेधो हि इतराभेदः स च तेजःप्रभृत्यभेदो जल इति दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यं तत्। चतुर्दशाभेदानां चैकत्र विरोधेनासंभवात्। चतुर्दशभेदानां चैकत्र
दृष्टेनाविरोधः। ननु साध्यप्रसिद्धो पृथिवीतरभिन्नत्वात् साध्याधिकरणात् पृथिव्यन्यतरत्वात् तदधिकरणावत् पृथिव्यां तत्साध्यमन्वयिन एव सेत्स्य-

चिं॰प्र॰ नीतीति तन्न। अन्यतरत्वस्यालिंगत्वमिति युक्तत्वात्। लिंगत्वे वा जलाद्यावृत्तिसिद्धिप्रसंगात्। एवं तर्हि पृथिवी जले पृथिवीत्वात् यत्र जलं तत्र पृथिवी
२७ यथा तेज इति सत्प्रतिपक्षो ऽस्तीति चेत्। न। अत्र जलस्य पक्षे प्रत्यक्षत एव पृथिवीत्वनिश्चयेन व्यतिरेके व्यभिचारात्। अस्य न्यूनत्वात्। तदनवधा-
रणात्तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव। ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादिच्छादिकार्यवत्त्वादिति व्यतिरेकिणा साध्यासिद्धौ कथं व्यतिरेकादिनिरू-
पणं नैरात्म्यं च न घटस्य प्रत्यक्षेण वेद्यं तस्य तत्रात्माग्रहसामर्थ्यात्। नाप्यनुमानगम्यं नैरात्म्यप्रतीतावव्यापिनो ऽभावात्। सात्मकत्वप्रतीतिं विना व्यतिरेके-
णानुपपत्तेः। अथेच्छासमवायिकारणजन्यकार्यत्वात् गन्धसमवायिकारणं पृथिव्यादिद्रव्यभिन्नं पृथिव्यादित्वे बाधकत्वादिति पृथिव्यादि-
भिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीवच्छरीरे साध्यत इति चेत्। न। यदि सात्मकत्वमात्मसंयोगवत्त्वं तदा घटादौ तदस्तीति तत्र हेतुव्याप्त्यापत्त्या साधारण्यं। ज्ञान-
सामानाधिकरण्यज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं सात्मकत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात्। आत्ममनसोस्तथात्वेपि अकार्य-
त्वादिति चेत्। न। शरीरान्यत्राप्रसिद्धेः। तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात्। अथ इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभावो घटादौ रामः
दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति चेत्। न। इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्य शरीर एव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात्। अन्यथा- २७

प्रसिद्धेर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणात्। अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गाभावस्य धर्मप्रसिद्धेः साध्यप्रतिव्यतिरेकीति चेत्। न। व्यतिरेकाद्यनिरूपणादसाधा-
रणधर्मेण अप्रतीतपक्षार्थानुमाने ऽव्ययत्वादिना स्वेच्छाकल्पितडित्याद्यनुमानप्रसंग इति अतो ऽच्यते। इच्छासमवायिकारणसिद्धौ विभुद्वयसं-
योगासमवायिकारणहानिः। नित्यैन्द्रियग्राह्यविशेषगुणात्तन्निर्गुणत्वं स्याद्ध्यात्मजातित्वात् शब्दत्ववत्। स चासमवायिकारणसंयोगः कि-
चिदवच्छिन्नः संयोगत्वात्। आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वेति प्रसंग्यादिति इच्छासमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वं साध्यकत्वे शरीरे सा-
ध्यते यद्वा आत्मनि इच्छाधारता ऽसमवायिसंयोगावच्छेद्या। जन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वाद्वा आदिसंयोगावच्छेद्यशब्दाधारतावदिति सामान्यत-
:सिद्धमिच्छाधारताघटकेच्छासमवायिद्रव्यसंयोगवत्त्वं सात्मकत्वं। अत्र तएव ज्ञानसमानाधिकरणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं वा सात्मकत्वं। स्वश-
रीरे प्राणादिमत्त्वस्येच्छादिमत्त्वस्य च चेष्टाद्यवयवोपचयापादिव्याप्यत्वग्रहात् परदेशे चेष्टाविरहेण प्राणादिमत्त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानं। इच्छा-
दिविरहाच्चेष्टादिप्रयोजिकेच्छाद्याधारताघटकेच्छासमवायिकारणसंयोगविरहानुमानं। कार्याभाववति कारणाभावनियमात्। अन्वयसात्मकत्वे
शरीरत्वमिश्रसर्गे बाधकाभावाच्छरीरत्ववदित्यन्वयिनैव साध्यसिद्धेः। किं व्यतिरेकिणो ऽतिवाच्यं शरीरं सात्मकमिति शारीरविशेष्यकत्वेन व्यतिरेकिणो वि-

चिं॰मू॰ नानुत्पत्तेः॥ उपायस्योपायान्तराद्व्यापकत्वाच्च। यद्वा चेष्टासंयोगासमवायिकारणिका। संस्कारजन्यक्रियात्वात् साध्यक्रियावदिति चेष्टाया असमवा
१८ यिकारणसंयोगसिद्धौ स प्रयत्नवदात्मसंयोग एव पर्यवस्यति। प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानात्। एवं च चेष्टासमवायिकारणसंयोगाश्र
यत्वे सति शरीरत्वं वात्मकत्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः चेष्टाविरहश्च वराहादेः पक्षत्वे सिद्धेः चेष्टाविरहान्तरसमवायिकारणसंयोगवि
रहो विभुग्रहः। यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्नत्वे सत्यात्मविशेषगुणाकारणभोगानधिकरणाहतिसंयोगवत्। प्राणान्यत्वे सति ता
नकारणीभूतप्राणसंयोगवत्त्वात्। यन्नैवं तन्नैवं यथाम्बरं आत्मप्राणसंयोगः प्राणमनःसंयोगो वा शरीरप्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धो न
कारणं। भोगाधारत्वं भोगासमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति। सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वात् भेयत्ववदिति। तार्किकीरीतिः॥ अथेच्छा अदृष्टद्रव्या
तिरिक्तद्रव्याश्रिता अदृष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथानाश्रितं वेति केवलव्यतिरेकी अदृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अदृष्टद्रव्या
नाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथानाश्रितं वेति केवलव्यतिरेकी अदृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य गगनादिवृत्तित्वस्य वा प्रतीतेर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणा राम
त्। स्यादेतत्। इच्छायाः द्रव्याश्रितत्वेनानुमिते पृथिव्यादेर्बाधावतारदशायां विप्रतिपत्तिवाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्मदर्शनात् द्रव्यमदृष्टद्रव्या १८

तिरिक्तं न वेति संदेहे नादृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः। यद्वा इच्छा अदृष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति संशयादिच्छाया अदृष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ पश्चादिच्छा
श्रयो अदृष्टद्रव्यातिरिक्तो द्रव्यं न वेति संदेहाददृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः। अथ वेच्छा अदृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्न वेति पूर्ववत्संदेहाददृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य
वृत्तित्वं प्रसिद्धं इच्छायां साध्यं तेन संशयप्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञानमात्रस्य कारणत्वात् न च संशयादेव पक्षे साध्यसिद्धेर्व्यतिरे
किवैयर्थ्यं निश्चयार्थं तत्प्रवृत्तिरिति। मैवम्। संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकानिश्चयात् साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्य
त्वात्। साध्यसंदेहे तद्व्यतिरेकादिसंदेहावश्यंभावात्। किं च संदेहोपस्थितसाध्यस्य व्यतिरेकनिरूपणं न योग्यानुपलंभात्। साध्यनिश्चयं विना योग्यानु
पलंभस्याभावात्। नापि व्यापकाभावात् साध्यनिश्चयं विना तद्व्यापकत्वानिश्चयात्। न च यदीच्छा अदृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्या। श्रितात्स्याददृष्टानाश्रिता सती
द्रव्याश्रिता न स्यात् रूपवदिति साध्यविपर्ययपर्यवसायिप्रतिकूलतर्कसहकृतः साध्यसंशय एव निश्चयकार्यं करोतीति अत एव एतादृशसंशयोपस्थि
तकल्पितउत्थाहि साधनमप्ययास्तं तद्विपर्ययप्रतिकूलतर्काभावादिति वाच्यं। साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेकनिश्चयमूलतर्कस्यानवतारा
त्। अन्यथा दृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वनिरूपणे तर्केऽपि पक्षीरये च तत्सहकृतं न साध्यसंशयस्य साध्यव्यतिरेकनिश्चायकत्वमिति। उच्यते। इ

वि॰मू॰
१९

॥ अथ यद्यपि घटो पृथिव्याः विशिष्टाधारताभावेन तद्ध्वंसं पृथिव्या घटद्रव्याभिन्नं अष्टद्रव्यावृत्तिधर्मकत्वात् पृथिव्यादिलेबाधकसत्त्वादेतत्पष्टद्रव्यातिरिक्त
द्रव्यासिद्धा विशिष्ट्यामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवत्त्वं अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा साध्यते साध्याप्रसिद्धिर्दूष्यते । उक्तविशेष्यकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्व
प्रतीतेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् । तथापि अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवदिति साध्यप्रसि
द्धेर्वदृष्टान्तासिद्धेरन्वयी हेतुः स्यादिति चेत् न । अन्वयव्याप्तिप्रतिसंधानेन व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसंधानदशायां व्यतिरेकिसंभवात् । न च द्रव्यत्वादेः स्वप
क्षाष्टद्रव्यावृत्तित्वसाधारण्येन तद्विसाध्यतदभावोभयसाधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषावहं प्रकृते च न हेतोः साध्याभावसाधकत्वं विपक्षे वा धका
भावात् । साध्यसाधकत्वेन सत्त्वाच्च । अत एव यावदेकत्वानुकूलतर्केणावतरति तदैव दृश्यविशेषे असाधारण्ये दोष इत्युक्तं । सुवर्णं तैजसत्वसाधकव्य
व्यतिरेकिणि । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावपि तथा । अथाष्टद्रव्यासाधारणत्वबाधकानन्तरमिच्छाद्वेषगुणत्वादेः अष्टातिरिक्तद्रव्यावृत्तित्वं सिध्यति
पक्षधर्मताबलात् । प्रसिद्धविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरविशेषविषयित्वनियमात् । अत एव सर्वविषयानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्या राम
दौ कार्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं सिध्यति तत्सर्वविषयं सिध्यतीति चेत् । न । बाधानन्तरं त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयापि अनुमितिः द्रव्याश्रितत्वप्रकारिकास्या १९

त् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात् । न तु अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रकारिका तस्य पूर्वमप्रतीतत्वेन प्रकारत्वासंभवादिति न तत्प्र
कारिकानुमितिर्व्यतिरेकिणो वा अनाद्यनन्तद्व्यणुकादित्यावत्पक्षीकरणे अनाद्यनन्तत्वावच्छेदकोपादानगौरवं ज्ञानत्वमेव नित्यसर्वविषयत्वेन क्षित्यत्वं तु नित्यस
र्वविषयत्वव्यतिरेकिण एव सिध्यति पक्षधर्मताबलेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिर्भवति न तु साध्यगतविशेषप्रकारिकाऽतिप्रसंगा
त् । न च अष्टद्रव्यानाश्रितेच्छाद्याश्रितेऽतिप्रसंगाभावेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमन्तरेण प्रतिज्ञार्थ एव नोपपद्यते । सत्यं । एवमप्यष्टद्रव्यानाश्रि
तेच्छादेः द्रव्याश्रितत्वं सिध्यतु तस्य द्रव्यस्याष्टद्रव्यातिरिक्तत्वं कुतः सिद्धेत् । अथ यथा सामान्यतोदृष्टः भिचारमाह्य प्रमाणान्तरोपनीतं तत्र रूप्यत्वमुपजीव्याष्टद्र
व्यान्यद्रव्यवृत्तित्वे चेच्छादेः परिच्छिद्यते ज्ञानान्तरोपस्थापितविशेषणविशिष्टज्ञानस्य सुरभि चन्दनमिति तादृशे दर्शनादिति चेत् । न । प्रमाणान्तरानियमो
नानुपस्थिते पि चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वेन ज्ञाने तु इच्छाया अष्टपृथिव्याद्यनाश्रितत्वं ज्ञाने तेषामप्यनुमानान्तरमप्याहुः । अथ व्यतिरेकी नानु
मानं । सर्वत्र प्रमेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वात् इति चेत् न । विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात् । अन्ये तु व्यतिरेकिणि भाव एव साध्यः
सत्त्वाप्रसिद्धस्य न सिध्यति । यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावबाधाबलेनैव हेतुना सिध्यति । व्यापकाभाववत्तया

चि०मू० ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यंभावात्। तथाहि। पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्रेतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीतः तदनि पृथिवीत्वा
३० भावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योन्याभावो प्रसिद्ध एव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वात्। प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत्। एवम
न्यत्राव्याप्यवृत्तेर्लक्षणया साश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये योऽस्य तदभावः तदवच्छेदकं यदाहि संवर्तते तदवच्छेदेन तदनुपलम्भात्। जीवच्छरीरं तु न तथा। तदवच्छेदेन
तदाश्रये चोपलम्भात्। तथा चेच्छात्वे तदभावाश्रयतावच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्म्यस्य ग्राहकप्राणादिमत्त्वाभावो व्यापको गृहीत इति श्रीवच्छरीरे प्राणा
दिमत्त्वेनोच्छ्वासे तदभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते। एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकिण्यपि यदधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्य
व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावोऽप्रमायां गृहीतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन तदधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्या
भावः सिध्यति यदधिकरणत्वप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव प्रमात्वं। ननु साध्याप्रसिद्धौ साध्यविशिष्टज्ञानं कथं विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञा
नस्येति चेत्। न। पक्षे साध्यानुमितिसामग्रीसत्वात् पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यक एव प्रत्ययो जायते। भूतले घटो नास्तीत्यभावविशेष्यक राम
प्रत्ययवत्। तदनन्तरं साध्यविशेषणकपक्षविशेष्यकानुमितिर्व्यतिरेकिणो घटाभाववद्भूतलमिति प्रत्ययवत्। तथापि साध्याभावाव्यापकाभा ३०

वाभाववत्त्वपक्षे हेतुमत्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणो गमकतौपयिकं। न च साध्याप्रसिद्धिं विनैतादृशप्रतिसंधानं संभवति। न च वस्तुगत्यापि साध्याभाव
तद्व्यापकाभावप्रतियोगिमत्तया ज्ञानं गमकमिति वाच्यं। व्यतिरेक्याभासानुपपत्तेरिति चेत्। न। यो भावो यस्याभावस्य व्यापकत्वेन गृहीतस्तदभा
वाभावेन तस्य व्याप्याभावः पक्षे साध्यत इति अनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौपयिकत्वात्। अयं च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थ एव। परं प्रति साध्याभा
वप्रतिज्ञाप्रतिज्ञाद्यसंभवात्। किंतु सर्वमवदात। व्यतिरेक्यनुमानसिद्धवदर्थापत्तिर्न प्रमाणान्तरं तेनैव तदर्थसिद्धेः। स्यादेतत्। ज्योतिःशास्त्रात् क
थितलिंगाद्वा देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं अवगतं च वर्षशतवर्षजीवी गृह एवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगते पश्चाद्योग्यानुपलब्ध्या निश्चितो गृ
हाभावो जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्बलाबलानिरूपणात्। बहिःसत्वकल्पनां विना नियमद्वयविषयसंशयं जनयितुं जीवति न वेति सं
शयप्रमापाद्यजीवनसंशयानुपपत्त्या जीवनोपपादकं बहिःसत्वं कल्प्यते। यथोक्तसामग्र्यनन्तरं बहिरस्तीति प्रतीतेः। अत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां
संशयद्वारा गृहाभावस्तदुपादितनियमद्वयविषयसंशयो वा कारणं जीवनसंशयस्य एव वा कारणे व्यापारकत्वानियमात्। प्रमाणयोर्विरोधहा
नेन तदाहितसंशयद्वारा कारणमिति चेत्। तदा जीवितस्य लिंगविशेषणस्यासंदिग्धत्वेनानुमानासंभवात्। अर्थापत्तिर्मानान्तरं। ननु संश

यस्य कल्पकत्वेस्यापुंगुरुषसंशयाहपितहेककोटिनिर्वाहककल्पनापत्तिः। न च प्रमितसंशयः कल्पनांगं। जीवनस्य तदानीं प्रमितत्वे संशयाभाव
प्रसंगात्। जीवितनिश्चये तदनुमानाद्बहिःसत्वनिश्चयात्। कदाचित्प्रमाते च प्राक्प्रमितपुरुषसत्वेन तदास्याणौ तत्संशये कल्पना स्यात्। किं
च जीवनसंशयस्य मृतेपि दृष्टत्वात् व्यभिचारेण बहिःसत्वगमकत्वमिति चेत्। न। यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य कल्पनांगत्वात्। अत एव मृतज
निष्यमाणयोः गृहाभावनिश्चयो न यथोक्तसंशयमाधास्यतीति न बहिःसत्वकल्पः। गृहाभावश्च योग्यानुपलब्धिनिश्चितो न संशयमर्हति। अ
थ जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्यदि तुल्यबलत्वमवगतं तदा हि बहिःसत्वकल्पना विशेषदर्शनविरहात्। कल्पने वा प्रमितजीवननिर्वाहकब
हिःसत्ववद्गृहनियमनिर्वाहकमरणस्याप्युचितत्वेन तत्कल्पनापि जीवनमरणयोः संशयाविशेषात्। अथ तयोरेकं बलवदपरमबलं तदैकेना
परस्य बाध एवेति न संशयः। तस्माद्यत्र शतवर्षजीवित्वं अवधारितं गृहाभावश्च निश्चितः। तत्र बहिःसत्वकल्पने। ननु जीवनसंशय एवं च देवद
त्तो बहिःसत्वजीवित्वे सति गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादिति व्यतिरेकिणा बहिःसत्वज्ञानेनार्थापत्त्यालिंगविशेषणजीवित्वसंशये बहिःस राम॰
त्वकल्पनानास्ते च। किं च गृहाभावनिश्चयः प्रमाणाद्वयविषयसंशयं जनयित्वा जीवनसंशयं जनयित्वा जीवनसंशयं जनयित्वा जीवनसंशयमाप ३१

द्य बहिःसत्वकल्पयतीति तिनयुक्तं। न हि प्रमाणद्वयसंशयः स एव तन्निश्चयापायप्रभवति अतिप्रसंगात्। तस्मिन्वा यथोक्तसामग्रीजनितसंशय
वानेवं तर्कयति। योग्यानुपलब्धिजनितो गृहाभावनिश्चयः स्तुहइति जीवननियमग्राहकयोरेकं बाधं विरुद्धयोरप्रमाणतात न तदिहमर
णं कल्पयित्वा जीवनग्राहकं वा ध्यतामुत बहिःसत्वे कल्प्यतां गृहनियमग्राहकं। तत्र बहिःसत्वकल्पने गृहनियमग्राहकमात्रबाधा मरण
कल्पने तु शतवर्षजीवी देवदत्तो शतवर्षेजीवी गृह एवेति नियमद्वयस्यापि बाधस्यात्। न राहाजीवनबाधेन नियमबाधस्याल्पकत्वादिति। किं
चाद्यजीवतियोजीवनी स्यादि बहुतरकालवमुहूर्तादिसमयोपाधिनियतं जीवनमुपलब्धमिति तद्बाधे बहुतरव्याप्तिबाधः देवदत्तस्तद्व
यवगृहसत्वव्याप्तिरात्मा। तथाऽभावरूपमरणापेक्षया बहिःसत्वस्य भावस्य लघुत्वं। यद्धि गृहान्योन्याभावाश्रयबहिःप्रदेशविहितसंयोगाश्र
यत्वं बहिःसत्वमिति तदपेक्षया मरणमेव लघु तथापि मरणापेक्षया जीवनमात्रं लघ्विति तदेव कल्पयितुमर्हति ततोऽर्थापत्तिकल्पितं जी
वित्वमुपजीव्यानुमानदेव बहिःसत्वज्ञानं भविष्यतीति एतावत्तर्कसहकृतो यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयो बहिःसत्वं कल्पयतीति न च वाच्यं
तर्काणां विपर्ययापर्यवसायित्वे आभासत्वं। तत्पर्यवसानेन तदेवानुमानमेतत्तर्कसहायं बहिःसत्वमनुमापयिष्यतीति। यतो लाघवगो

चि॰सू॰ ३२ रवतर्काणां विपर्ययापर्यवसायित्वमेव प्रमाणसहकारित्वं। अत एव प्रत्यक्षशाब्दादावपि सहकारी सः। न च तस्यां दशायामन्यप्रमा
णांतरमस्ति। ततोर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य। ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात् तर्कानुगृहीतयथोक्तसंशयस्य यदि वहिः सत्वप्रमा
पकत्वं तदाप्येते गृहस्थिते वा देशांतरस्थिते वा संशया धन वहिः सत्वकल्पनासापि प्रमास्यादिति चेत् न। तथा हि। प्रमाफलस्यैं क्रियस्य दोषेण प्रमाण
शक्तितिरोधानादेर्दैविकः भ्रमस्तथा यथोक्तसंशयस्यापि दोषेण प्रमाशक्तिविरोधानात् स्यात् ग्रहत्वप्रभमसंभवात्। परोक्षज्ञानानां जनकज्ञा
नाविभ्रमत्वे यथार्थत्वनियमइतिचेन्न। सत्यं प्रकृतेपि जीवननियमग्राहकप्रमाणयोरप्यन्यतरासत्वेनाभासत्वसंभवात्। यद्वा दोषाभाव
सहकृतस्य यथोक्तसंशयस्य वहिः सत्वप्रमापकत्वमिति। उच्यते। अनयोरेकं वाक्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादित्सामान्यतो दृष्टाद्येवतर्कसहकृता
त्गृहनियमग्राहकबाधेनानुमानाद्वहिः सत्वसिद्धिः। तथा हि। जीवनप्रमाणबाधे गृहनियमग्राहकमानोत्थापितलिंगेन मरणानुमाना
त्। प्रमाणत्वाभिमतयोरपि बाधस्यात्। गृहनियमग्राहकबाधेनानिः परियंपि जीवनप्रमाणात् लिंगविशेषणजीवित्वनिश्चयेवहिः राम
सत्वानुमानादेकप्रमाणबाधएवेत्यादितर्कसहकृतात्सामान्यतो दृष्टादेवानयोरेकं बाध्यमितिजायमानानुमितिः परंपरामर्शात्मापकं वि ३२

षयीकरोति ननु वहिः सत्वपरंपरासाधकं जीवनप्रमाणं। तथा च सामान्यतो दृष्टात् गृहनियमग्राहकबाधे जीवनप्रमाणात् लिंगविशेषण
जीवित्वनिश्चये नुमानादेव वहिः सत्वज्ञानमिति किमर्थापत्त्या। ननु वहिः सत्वाज्ञाने विना जीवी गृह एवेत्यस्य प्रमाणस्यापि बाधितुमशक्यत्वात् प्रथ
मं वहिः सत्वज्ञानं। न तु गृहनियमग्राहकबाधानंतरं तद्येन निष्परिपंथि जीवनग्राहकत्वाज्जीवित्वनिश्चये नुमानं स्यात्। न च प्राथमिकं वहिः सत्वज्ञा
नमर्थापत्तिं विनान्यत्र गृहनियमग्राहिणि तुल्यबलेऽज्ञायमानेकेकथमर्थापत्त्यापि वहिः सत्वज्ञानमिति वाच्यं। तर्कसहकारेणात्रोपपत्तेर्बलवत्वाद्वहिः स
त्वज्ञानमुत्पाद्य गृहनियमग्राहकबाध इति चेन्न। तर्कसहकारेण सामान्यतो दृष्टस्य बलवत्वेन गृहनियमग्राहकबाधसंभवात्। तस्माद्यथोक्तसंशयद
शायां जीवनबाधे तन्नियमबाधावश्यकत्वादिति तर्कानंतरमेव वहिः सत्वज्ञानमित्यविवादं। तत्र कल्पनीयप्रमाणाभावे यथोक्तसंशये तर्कस्य न सहकारि
त्वं गौरवात्। किंतु नियमग्राहकबाधद्वारा वहिः सत्वपरंपरासाधके सामान्यतो दृष्टे लाघवात्। न च सामान्यतो दृष्टवता एवार्थापत्तावाप्तौ नेति वाच्यं। अनि
र्द्धारितैकबाधानुकूलव्याप्त्यनुपयां विनिगमकस्तर्कः। नचैकबाधप्राप्तिः सामान्यतो दृष्टं विना। किंच विरोधज्ञानानंतरमेकं प्रमाणमितिपदि
धीनोत्थितशाब्दप्रमाणापसंशयोनस्यात् तस्माद्द्वयोरपि जीवनमरणनिश्चायकत्वात्। अथैकमनयोरप्रमाणमिति ज्ञानजन्यपिवा

चिं॰मू॰ सामान्यतोदृष्टस्यपर्यवसितत्वात्तज्जनितनियमद्वयसंशयाहितजीवनसंशयानंतरंकोवितारेवहितास्तिइतिज्ञानंजायमानंसंशयस्यकरणात्त्वंव्यव
३३ स्थापयतीतिचेत्। नाप्येहेवबहिर्विरुद्धार्थग्राहकंतर्कंविनाकृतमनिर्द्धारितैकाप्रामाण्यापानुमितिंजनयतितदेवतर्कसहकृतंपुनरनुसंधीयमा
नंगृहनियमग्राहकप्रमाणमित्यनुमितिर्बहिःसत्त्वज्ञानानुकूलंजनयतिसहकारिवैचित्र्योपकस्यापिविचित्रफलजनकत्वात्। नचजीवनसंशयानं
तरंसनुसंधानसमित्यद्वोगृहनियमग्राहकस्यजीवनग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्वानुसंधानंविनाबहिःसत्त्वकल्पनेव्याघातप्रसंगात्। अथपहिपर्यव
सानमपिप्रमाणंपुनरनुसंधीयमानंसहकारिविशेषात्फलांतरजनकंतदेहत्वंद्रव्याश्रितंकार्यत्वादितिसामान्यतोदृष्टात्द्रव्याश्रितत्वमितोपस्था
तुदृष्टद्रव्यबहिर्निलयाधेश्च्छा। अदृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता। अदृष्टद्रव्यानाश्रितत्वेसतिकार्यत्वादितिव्यतिरेकिणात्तत्सिद्धिरितिभंग्येन। अदृष्टद्रव्यम
त्रिस्वाबसहकृतासामान्यतोदृष्टाद्देवपुनरनुसंधीयमानादेतत्सिद्धिरितिचेत्। न। अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वेननियमेनतत्प्रकारकत्वे
केवलव्यतिरेकिणाऽमतात्व्यतिरेकिणोप्यत्रसामर्थ्याविधारणेनोपायांतरस्याद्योषत्वाच्च। अपिचहिबहिःस्तोजीवनमरणान्यतरप्रतियोगीप्राणित्वान्महदि राम॰
तिसामान्यतोदृष्टंलाघवसहकारेणजीवनप्रतियोगित्वंविषयीकरोति। तथाचलिंगविशेषणनिश्चयादनुमानादेवबहिःसत्त्वसिद्धिः। अथलाघवस्यापि ३३

त्सामान्यतोदृष्टस्यापिविशेषविषयत्वात्तत्पियमग्राहकमानोपस्थापितलिंगकरणानुमानेनजीवनग्राहकस्यैवास्यापिसत्प्रतिपक्षत्वंएकेनाभू
यस्यामपिप्रतिबंधकत्वसंभवात्। नचतर्कात्सामान्यतोदृष्टस्यबलवत्त्वंव्याप्तिपक्षधर्मतेहिबलवत्तत्रतुल्यमेवज्ञाने। लाघवान्त्यतर्कस्यविशेषमात्रपर्यव
सायकत्वेनव्याप्तिग्राहकस्यतुल्यत्वादितिचेत्। नहिपक्षधर्मताबलाद्विशेषसिद्धिःक्वापिनस्यात्सर्वत्रसामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्यविशेषपर्यवसा
नेऽन्यसाधर्म्येणसत्प्रतिपक्षसंभवात्। अप्रयोजकत्वात्रविपरीतसाधनमितितुतुल्यंनियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वात्जीवनग्राहकस्यतुसामान्य
तोदृष्टस्यज्योतिःशास्त्रयथार्थत्वमेवविपक्षबाधकंव्याप्तिग्राहकमस्तितस्मात्सामान्यमुखप्रवृत्तस्यसहकारिवशाद्विशेषपर्यवसानमनुमानस्यतद्विशेषवि
लक्षणग्राहकप्रमाणेननसत्प्रतिपक्षत्वं। नचप्रमाणविरोधेनाप्यतर्कोऽनिसहकारीविवाच्यं। तर्कानवतारेविशेषपरत्वाभावेनातिरेकत्वात्। नद्व
तारेतद्धिकबलत्वादेव। अन्यथातर्कानवतारेसत्प्रतिपक्षस्यतदवतारेपितत्त्वेननिवर्तेतकिंचैवमर्थापत्त्यापितद्विरोधेननसहकारीस्यात्मानकस्य
नेशतवर्षजीवीगृहपवेत्स्यापिबाधइतिपक्षैकदेशंतच्चनविशिष्टबाधोविशेष्यबाधान्मरणेऽपिजीवीगृहएवेत्यस्याबाधात्किंतुविशेषणबाधात्
मच्चशतवर्षजीवित्वबाधएव। विशेषणाभावापन्नोविशिष्टाभावोप्यस्तीतिचेत्न। विशेष्यवतिविशिष्टाभावस्यविशेषणाभावाकरत्वात्। विशि

चि॰मू॰ इत्यस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् । अन्ये तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी गृहे एककर्हे नास्तीति प्रमाणेषु द्वयोरविरोधे पि तन्नीपमाद्विरोधज्ञानमस्ति
३४ तत्र जीवी गृहे एवेत्यप्रमाणाद्व्यक्तिप्रमाणाद्वयविरोधज्ञानजनिताप्रामाण्यसंशयापाहितजीवनसंशयात् । प्रमाणयोरविरोधापादकमप्र
माणविरोधिबहिःसत्त्वं कल्प्यते । यथोक्तसंशयस्यापमेवस्वाभावो यद्वस्तुगतास्त्रप्रमाणं तद्विरोधि कल्पयति । विरोधव्युदकस्यवस्तुगतत्वात्प्र
माणत्वमेव विनिगमकमिति तन्तुच्छं । अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात्तत्कार्यविरोधदर्शनं विनायथोक्तसंशयानन्तरं बहिरस्तीति ज्ञानमसिद्धं ॥
अतो न फलबलेन तत्रार्थापत्तिकल्पनं । किंच मृते गृहस्थे बहिःस्थिते वैतादृशसंशयादेव बहिःसत्त्वं गृहसत्त्वं मरणं च कल्पयेत् । कस्यचित्क्वचिद्दश
मानात् । अर्थापत्त्याभासश्चैवं न स्यात् । स्यादेतत् । माभूत्संशयः कारणमर्थापत्तावनुपपत्तिस्तु स्यात् । तथाहि । जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने बहि
ःसत्त्वं विना जीवनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं इति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति धीरिति । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं कारणं । न च देवदत्तो बहिरस्ति
विघ्नत्वे सति गृहासत्त्वात् । द्वारवह्निति । अनुमानाद्विघमानत्वे सति यत्र यत्रास्ति तदन्यदेशे तदस्ति यथा गृहे एवकोणे अस्तन्नहं मध्ये तिष्ठामीति व्या रा॰म॰
प्तिप्रमवानुमानाद्वा बहिःसत्त्वसिद्धेः किमर्थापत्त्येति वाच्यं । हेतुसाध्ययोः सहचारग्रहानदर्शनामनुपपत्तिज्ञाने पि बहिःसत्त्वज्ञानात् । सामान्यतो व्या ३४

प्त्यानुमानेऽपसंहर्तुमशक्तेति तदन्यदेशास्तित्वरर्थापत्त्यैवानतु जीवतो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किं देवदत्तबहिःसत्त्वं विना उत बहिःसत्त्वमात्रं विना नाद्य
ः तत्रासमं देवदत्तबहिःसत्त्वाप्रतीतौ तेन विना इदमनुपपन्नमिति ज्ञानाभावात् । प्रतीतौ वा किमर्थापत्त्या अर्थापत्तित एव एतत्प्रतीतावन्योन्याश्रयः ।
तदुक्तं यतोन्यत्वं न सिद्धेरन्येतरसिद्धेरिति । नान्त्यः । अन्यदीयबहिःसत्त्वज्ञाने विना अनुपपत्त्यभावात् । बहिःसत्त्वमात्रसिद्धावपि देवदत्तबहिःसत्ता
सिद्ध्येति चेत् । न । सामान्येन हि विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्याकारेण विशेषज्ञानं फलं न तथा हि । जीविनो बहिःसत्त्वं विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमि
ति ज्ञाने पक्षगृहासत्त्वमनुपपन्नं बहिःसत्त्वं कल्पयति नान्यत्र देवदत्तस्थमिति सिद्धे देवदत्तेन बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति देवदत्तबहिःसत्त्वं पर्यवस्यतीति न तु
तेन रूपेण कल्पना न वा तेन विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं यथा वह्निमात्रव्याप्यधूमात्पर्वते वह्निसिद्धिरेव पर्वतीयवह्निसिद्धिः न तु पर्वतीयत्वेन धूमा
त्सिद्धिः तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात् । अर्थोपपादकाभावत्वं उपपाद्याभावनियम्यानुपपत्तिः न तु अभावमात्रमतिप्रसंगात् । एवं च व्यतिरेकव्या
प्तिमत्तदुपपाद्यात् व्यतिरेकानुमानमुद्दरेव साध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या । तथाहि । देवदत्तो बहिःसत्त्वजीवित्वे सति गृहासत्त्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा
मृतो गृहस्थितो वा । न चाप्रसिद्धसाध्यसाधनस्य समकत्वेति प्रसंगः । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात् । न चार्थापत्तेः स्वरूपसती व्याप्तिर

चिं॰मू॰
३५

गेनानुमानमिति वाच्यं। अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात्। अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वाच्चेति। मैवं। अत्र हि व्यतिरेके व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वमिति व्याप्तौ वी
जन्यमपि वहिःसत्त्वज्ञानं नानुमितिः। तस्याः व्याप्यपक्षधर्मताज्ञानजन्यतानियमात्। सा व्याप्याभाववद्व्यापकाभावप्रतियोगित्वे पक्षधर्मस्य ज्ञानमनुमितिप्रयो
जकमिति व्याप्यमस्तीति न वाच्यं। केवलान्वयिनि तदसंभवात्। तदपेक्षया व्याप्यतज्ज्ञानस्य लघुत्वाच्च। अथ व्यतिरेकसहचाराद्धेतोरेव व्याप्तिर्गृह्यते एवं चान्व
यस्य व्यतिरेकस्योभयस्य वा सहचाराद्व्याप्तिग्रहे त्रैविध्येऽनुमाने त्रैविध्यं। अत एव धूमो दहनविशेषणान्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति चेत्। अस्तु ना
वस्वं तथा जीवितदेवदत्ताभावो गृह एव वर्तमानो न वहिःसत्त्वे लिंगं देवदत्तावृत्तित्वाद्वहिःसत्त्वगृहनिष्ठात्यन्ताभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधि
करण्यरूपव्याप्त्यभावाच्च। उपरिसिविता भूमेः श्लोकवत्त्वादित्यत्र भूमेरुपरिसन्निहितस्ववित्तकत्वेनानुमानात्। नापि गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगि
तस्य देवदत्तधर्मतया तत्सन्निकर्षप्रत्यक्षेणाज्ञातुमशक्यत्वात्। अत एव च विशेष्यासंनिकर्षान्न तृतीयलिंगपरामर्शोऽपि न प्रमाणान्तरेण न च व्यतिरेकव्याप्तिग्र
हनिष्ठाभावयोर्ज्ञानसहकारिणा साधमनसैव तत्प्रत्यय इति इति वाच्यं। सहकारिणा एव मानान्तरत्वप्रसंगात्। अथ व्याप्तिज्ञानानन्तरं स्मर्यमाणाद्धूमात्कथमनु
मितिरुक्तन्यायेन तत्रापि लिंगपरामर्शाभावात्। न कथंचित्कल्प्यते हि वह्निज्ञानं। पक्षधर्मधूमस्मृतिसहितात् धूमो वह्निं विना नास्तीति अनुपपत्तिज्ञानादिति

राम
३५

गृहाणां अत एव दृश्यमानो धूमो वह्निं विनानुपपन्न इति यत्र ज्ञायते तत्रार्थापत्तिविषयतानुपपत्तिज्ञानं विनाप्यापत्तेन प्रतिसंधीयते तत्रानुमानं। तथापि
त्रिविधानुमानांगीकारात्। तस्माद्व्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य जीवितदेवदत्ताभावो वहिःसत्त्वं कल्पयतीति उच्यते। देवदत्तासन्निकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठाभाव
प्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेणाग्रह्यते। तथा हि देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षे देवदत्ते षष्ठ्यर्थाभावसंबंधित्वलक्षणं गोचरयति संबंधज्ञानस्य संबंधिद्वय
विषयत्वात् प्रतियोगिना सममभावस्य संबंधान्तराभावात्। गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षेणोपस्थितेऽस्य तद्व्याप्तिवैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेणानुग्रहं।
न च देवदत्तविशेष्यकं वहिःसत्त्वव्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वाच्यं। पक्षवृत्तिलिंगपरामर्शमात्रस्यानुमितिजनकत्वात्। अधिकर
णस्योपरि व्यपाहतत्वात्। अथवा अनतिप्रसक्तसहकारिवशान्मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयलिंगपरामर्शः। यथा वनसहकारादिमानान्तर
तथोपपादितमवस्तावे। ननु मयूरः पर्वतेतरे न नृत्यति नृत्यति चेति ज्ञानानन्तरं पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमस्ति। न च व्यतिरेकिणा तत्संभवति। पर्वतनृत्यस्य
साध्यस्याप्रतीतेर्व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणात्। न च पर्वतनृत्यप्रतिसिद्धेन विनानुपपत्तिप्रतिसंधानमपि नेति कथमर्थापत्तिरपीति वाच्यं। अधि
करणं विनानुपपद्यमानं नृत्यं प्रसिद्धाधिकरणाधस्सहकृतं प्रसिद्धेतरदधिकरणं कल्पयतीति चेत्। न। मयूरनृत्यस्याधिकरणान्तरत्यागादिति सा

चिं॰मू॰ ३६

मानेनोद्दिष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं तेनैतत्प्रसिद्धेतरं पर्वतमधिकरणमाक्षिपत्तज्ज्ञानं जनयति। यद्वा पर्वतेतरेऽनुपपत्तीति शब्देन तदभावबोधा
नन्तरं प्रसूतेऽनुपपत्तीति शब्दाज्जायमानं ज्ञानं पर्वतवृत्तसंगोचरयति प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञानजनकप्रमाणस्य प्रसिद्धेतरविशेष
माक्षेपज्ञानजनकत्वनियमात्। अत एवानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादेर्ज्ञानजन्यत्वं सिध्यत्तत्कृतं नित्यत्वमाक्षिपतीत्याचार्याः। यद्वामभूरनत्यं
पर्वताधिकरणं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात्। पर्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकी। अथवा यः संभावितनदितरदर्शने निःसङ्गतदस्तिविज्ञ
ज्ञप्तिर्न भवति सम्बद्धत्निर्भवतीति सामान्यतो यत्नदर्शनाभावेन व्याप्त्या तस्य पर्वतगतत्वं सिध्यति। एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्राप्यप्रसि
द्धरात्रिभोजनस्य सामान्यतः पीनत्वज्ञानं रात्रिभोजनमाक्षिपतीति ध्यति। अथ यथा भोजी पीनः तत्प्रत्ययोऽनुपपन्नोऽतो ज्ञानं तथा पीनो दिवा न भुङ्क्ते इत्युपपन्नोऽपि।
दिवाभोजनबाधायोग्यता पक्षरात्रिभोजनस्याप्रतीतेः। अतो योग्यताद्यर्थोपस्थितिं विना अन्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताद्यर्थरात्रिभोजनो
पपादकं रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति। न चैवं लाघवात् रात्रिभोजनमेव कल्प्यतां युक्तं। शाब्दी ह्याकांक्षा शब्दे राम
नैव पूर्यत इति न्यायेन शब्दोपस्थितमादाय शब्दोपस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबोधकत्वात्। एवं चाध्याहारः शब्दस्याचयवे बोधकसंयोग्यता ३६

पस्थापिते न शब्देन विनानुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा यत्रान्वयबोधं जनयति तत्र श्रुतार्थापत्तिः। द्वारमित्यादावपि पिधेहीति शब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्ति
रेव। शब्दस्तु यद्यपि श्रूयमाणो वा धितस्तथाप्यभिप्रायस्थः कल्प्यते। यथा गुरुत्वे स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र साध्यसाधनतावाचे परंपराद्यर्थक
मानुपस्थित्या परंपरासाधनताज्ञानविरहे योग्यताज्ञानाभावात्। प्रसिद्धपदस्य मानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति योग्यताज्ञानाय परंपरासाध
नाद्यर्थकमपूर्वं लिङा दिवाच्यं कल्प्यते ततः स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं जायते। अन्यथाऽपूर्वमपि वाच्यं न स्यादिति। उच्यते। बाधकप्रमाणा
भावोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वा योग्यता। अतो दिवाऽभोजने रात्रिभोजनाप्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वात् दिवा न भुङ्क्ते इति शब्दाद्बोध उत्पद्यत इति
न प्रतीत्यनुपपत्तिः किन्तु प्रतीतानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते। अत एवापूर्वमपि न वाच्यमिति वक्ष्यते। तस्मादर्थापत्तिरनुमानादिति सिध्यते। न
ज्ञानुमाने परार्थे [illegible] मायस्माध्यमिति न्यायपदस्य वयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते। तत्र च समस्तरूपोपपन्नलिंगप्रति
पादकं वाक्यं न्यायः। अन्यैव वाक्ये व्याप्तेः। किन्त्वनुमितिचरमकारणलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यं न्यायः॥ प्रतिज्ञादिपंच
वाक्यैरेकवाक्यतापन्नैः स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरमुपस्थाप्यते तेन च चरमः परामर्श उत्पाद्यत इति न्यायजन्य

शाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता। अनुमितिचरमकारणलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वं। अत एव वह्निव्या न
प्यधूमवानिति वाक्ये तदवयवे चनन्यायतदवयवत्वलक्षणातिव्याप्तिः। तेन परामर्शस्य तदवयवेन परामर्शजनकस्य जननात्। यत्र तु संदेहपतः परामर्श
प्रयोजकजनकवाक्यत्वेन विशेषणाभावात् सोऽपि न्याय एवेति तन्न। कथायामाकांक्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथमं विशिष्टं वैशिष्ट्ये आकांक्षा नास्ती
ति तत्सन्निधाने निग्रहादिति वक्तव्ये। अन्यथा वक्तुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः। आकांक्षाविरहस्तुल्य एव। अन्ये तु पंचावयववाक्या
द्विजातीयं शाब्दज्ञानमुपपद्यत इति तद्धीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वं। एवं प्रतिज्ञाद्यवयववाक्यादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तद्धीजनकत्व
त्वमेव तल्लक्षणमिति। तन्न। ज्ञानविशेषजनकत्वं [illegible]जनकज्ञानत्वं वान्यायेप्रतिज्ञादौ चानतिप्रसक्तमनुगतरूपमंतरेण दुर्निरूपमिति [illegible]न्तस्ये
वलक्षणत्वात्। अन्यथा जातिसंकरप्रसंगात्। तत्र प्रतिज्ञात्वं साध्यनिर्देशः साध्यपदेतिव्याप्तेः। किंतूद्देश्यानुमितिहेतुलिंगपरामर्शप्रयो
जकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यं। अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिंगादिविषयत्वं वा ज्ञा राम
नजनकत्वात् दिशेषणं तेनोदाहरणादिष्वतिव्याप्तिः। निगमनं चैव परामर्शहेतुः। अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वज्ञानजनकत्वात्। हेत्वभिधानप्रयोजक ३७

लिंगज्ञानजनकवाक्यं वा। लिंगविषयकलिंगिज्ञानजनकन्यायावयववाक्यं वा इतरावयवानां लिंगविषयकज्ञानजनकत्वात्। प्रतिज्ञात्वं जातिरनुग
तानतिप्रसक्तत्वं त्रिकव्यवहारादिति केचित्। तन्न। देवदत्तप्रभवत्वादिना जातिसंकरप्रसंगात्। प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्ज
नकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न। [illegible]जनकत्वं तदनु[illegible]ज्ञानं वा नानुगतमंतरेणेत्युक्तत्वात् अनुसरणीयत्वात्। एतेन शब्दो नित्य इति लिंगिधीपरवाक्यजन्यज्ञा
नहत्त्विकृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञाने [illegible]जातियोगिज्ञानजनकत्वं प्रतिज्ञेति निरस्तं। ननु प्रतिज्ञानस्य साधनांगं विप्रतिपत्तेः परस्परिग्रहे तत्र
न प्रमाणाकांक्षायां हेतुनिर्धनस्य प्राप्यप्ताद्दिति चेत्। विप्रतिपत्त्यग्रे समयबंधानंतरं शब्दो नित्यत्वं साध्य इति मध्यस्थस्य वादिनो वा आकांक्षायां शब्द
नित्यत्वं साध्यं। न च साध्यनिर्देशं विना हेतुवाक्यं निःप्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे। न च वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया प्राप्तेति अति
प्रसंगात्। न च विप्रतिपत्तेः साध्योपस्थितिः तस्याः प्रतिवादिविप्रतिपत्तासप्रमाणाद्विपक्षस्य प्रायांतरेणत्वात्। परविप्रतिपत्तिं समयसंबंधं च विना
स्थापनायाप्यभावात्। विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षपरिग्रहे पर्यवसितत्वाच्च निराकांक्षत्वात्। आहनीतु सैव प्रतिज्ञा। नवावयवांतराद्वैलक्षण्य प्रयोगप्रसा
ध्योपस्थितिः। नाप्यवयवांतरेणाहे यात्। साध्याद्वयं तत्संनिधाने तत्संनिधाने च साध्योपस्थितिरित्यन्योन्याश्रयात्। तस्मात्त्वतीलतुल्यता प्रतीत्या

अत्रशोधपत्रंद्रष्टव्यं ।।

भावा३प्रा हु:।३

चिं.मू. उपपत्त्याभावाद्धेतुपदस्य न्यूनतास्येव । अन्येतुशब्दान्तिमत्वेप्रमाणंतद्रेतियहिमध्यस्यसानुयोगः । तथापिप्रमाणमात्रेणाकांक्षाकिंतु विशिष्टे । विशिष्टंचविशेष

३८ णसाध्यमनभिधायनशक्याभिधानं । नचवस्तुतोयत्साध्यंप्रमाणंतत्रत्वेदंतिमध्यस्थनियोगः । वाहिद्वयसाध्येनहेतोभवात् । तस्मात्साध्याभिधानंविना प्रमाणाभाव

नहेतुत्वेनसामान्यवत्तस्यविभक्त्यंतरावत्तुह्वस्यानत्वयोरिति तन्न । सप्तमीवलात्सामान्यवत्तस्यवास्यकरणप्रत्यहत्वस्यामानाधिकरण्योपपत्ति

तोविशिष्टहेतुत्वान्यथातत्रथैवव्युत्पत्तेः । नचपंचमर्थोस्मात्रावगम्यतइतिहेतावुक्तेकथमस्यागमकत्वमित्याकांक्षायांव्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुपदर्शनप्रा

प्तौव्याप्तिःआथम्याद्भन्त्ररद्दर्शनायोदाहरणं । तत्रानुमितिहेतुलिंगपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवह्निविशिष्टनियतव्यापकत्वाभिमतसंबं

धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वं । सामान्यलक्षणेसाध्यसाधनसंबंधबोधकत्वेसाध्यसाधनाभावसंबंधबोधकत्वंचविशेषणद्वयं । न्यायावयववदृष्टां

तवचनमुदाहरणमितितत् । दृष्टांतप्रयोगस्यसामर्थ्यत्वेनार्थिकत्वात् । योयोधूमवान्सोऽग्निमानितियवव्याप्तिप्रतीतेः । नापिप्रकृतानुमिति

हेतुज्ञानविषयव्याप्तिरूपनायकंवचनंतत्र । उपनयातिव्याप्तेः । उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणं । एतदेवान्वयव्यतिरेकव्या राम

प्तिविषयकत्वविशेषितंलक्षणद्वयमितिमन्यो । अत्रव्यभिचारवारणायवीशामाहुः । यत्रवृत्तप्रमानाधिकरणपदेवत्र्याप्तितत्रनवीनाःकेवलान्वयिन्यपिने ३०

नोराकांक्षानयान्वयबोधकत्वमितिप्रतिज्ञासाधानाद्धूमिति । साध्यनिर्देशानंतरंकुतइत्याकांक्षायांसाधनाभिव्यञ्ज

कविभक्तिवल्लिंगवचनमेवयुक्तं अन्यथा उनाकांक्षिताभिधानेनिग्रहात् । लोकेतथैवाकांक्षानिवृत्तेरितिव्युत्पत्तेरितिप्र

तिज्ञानानंतरंहेतूपन्यासः । हेतुत्वंच अनुमितिकारणीभूतलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकसाध्याविषयकशाब्दधीजनक

हेतुविभक्तिमच्छब्दत्वं । हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वंवा । उदाहरणप्रयोजकाकांक्षाजनकशाब्दज्ञानजनकाव

यवत्वंवा । उदाहरणप्रयोजकाकांक्षासाध्याविषयकज्ञानजनकत्वेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरवाक्यत्वंवा । प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यका

रणाकांक्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतुविद्विभक्तिमद्वाक्यत्वंवा । पञ्चम्यंतलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वंवा । हेतुपदेन

ज्ञानलक्षणात् । अन्यथालिंगस्याहेतुत्वेनहेतुविभक्तेरनन्वयात् । तथैकाकांक्षानिवृत्तेः । अनुमितिज्ञानकारणधूमवत्त्वा

दितिशाब्दजन्यज्ञानेऽतिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानाद्द्विज्ञातीयोगीज्ञानजवाक्यत्वंहेतुत्वमित्यन्ये । जातिंहिविनाकेनरूपेणज्ञा

चिंता० ३८ न्यस्यानुमितिजनकत्वं वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापि जन्यत्वावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहत्वात् [illegible] अन्वयव्याप्त्यभिधायका
वयवाभिधान प्रयोजक जिज्ञासाजनकज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वाद्यावयवत्वमन्वयीहेतुत्वं। एतेन
व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रयोगे ह्युपात्तव्यतिरेकिहेतुत्वं। अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकांक्षाप्रयोजकतथाभूतावयव
त्वमन्वयव्यतिरेकिहेतुत्वं। यद्वा। पक्षसपक्षसत्तो विपक्षासत्तो हेतुवचनमन्वयव्यतिरेकी। अत्यन्ताभावाप्रतियोगि
साध्यसमानाधिकरणपक्षसपक्षसद्धेतुवचनं केवलान्वयी। यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञा
नजनकत्वाख्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतावपक्षसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमत्त्वं हेतुत्वमन्वयी हेतुत्वं। एतेनैवाप्रती
तात्वपक्षसाध्यसाधने। ति विशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणं। कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं। ननु धूमवत्त्वादिति। मतुप्ये राम
वार्थत्वात्। केचित्तु। सामान्यवल्लेसतिवात्यकरणप्रत्ययस्तादित्स्वपार्थके चित्तस्तु पस्थापितहे ।। इत्यंत्रुटपत्रं ।।।। ३८

भिचारत्वाद्व्यवस्थापितत्वं पम्बीप्साच यत्पदे न तु तत्पदे। पि विंक्तयो। पा। स्थितयोश्च रप्येकेन तत्पदेन परामर्शाद्द्विहित्वाद्यायकत्वा

हानुमाने च वीप्सायामपि द्वैविदितिन युक्तिविरोधः। यथा पद्यत्पार्थप्रतिज्ञाहि जगन्नाथ नम्रस्तन्मइ सत्त्र। इदंवसाध्यसाधने अपात्रपविकल्पावुप
दर्शिताचपविपरीतोपदर्शितान्वयाभ्युपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदात् हेत्वाभासपंचस्मिति। उदाहरणानंतरं भवतु व्याप्तित्वयापि व्याप्तिके
पक्षे वर्त्तते न वेत्याकांक्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः। तत्रानुमितिहेतुतृतीयलिंगपरामर्शजनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्ष
णं। साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं। साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव बोधकावयवत्वं विशेषलक्षणद्वयं। उदाहरणानंतरमेव प्रयोग
इति न वाच्यं तृतीयलिंगपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिनो व्यवयवांतरादलाभात्। तदनभ्युपगमेव पक्षधर्मतायाश्चलाभावात्। न च हेतुवच
नादेव तदवगमस्तस्य केऽहेतुरित्याकांक्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकत्वात् तत्परत्वात्। वादिवाक्यादेवाक्षेप इति चेत्। न। तदर्थस्यासिद्धत्वेना
नाक्षेपकत्वात्। अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यादेव सर्वाक्षेपेऽवयवांतरविलयात्। प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति चेत्। न। तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया
सर्वाक्षेपेऽवयवांतरविलयात्। प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति चेत्। न। तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र तत्संभवात्। प्रतिपादकेन स्वव्या
पारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च। अन्यथा ऽवयवांतरेऽप्येवं प्रसंगात्। उपनयानंतरं निगमनं। तद्धानुमितिहेतुपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानका

चिं. मू. ३९

रणं व्याप्तिपक्षधर्मताधीत्रपुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यं । नचव्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुमितेरेवावयवैः प्रपादनैः किमनेनेति वाच्यं । अबाधितासत्प्रतिपक्षितत्व
योरलाभे चतुर्णामप्यपर्यवसितत्वात् । अथाभिधानाभिधेयपीव्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिंगप्रतिपादनादेवपर्यवसानेनावयवांतराणां निराकांक्षत्वं विपरी
तशंकानिरासकं । सिद्धनिर्देशनपावारयतीइतिचेत् । न । व्याप्तिस्वरूपमात्राभिधानात्तत्साध्यत्वानुपस्थितेस्तस्मादिति हेतुविभक्त्या नचयप्रसंगाच्चेतिचेन्न ।
न । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेपिबाधसत्प्रतिपक्षत्वबुद्धेः साध्यज्ञानानुत्पत्तिदर्शनात् । तदभावाबोधनेसमीहितानिर्वाहात् । अथ बाधादिविरहस्य प्रयो
जकत्वेन तत्तदभावकसमानाभावादस्येनेति किमर्थं बाधादिविरहोबोधनीयइतिचेत् । नापददवगमस्तियन्त्रभवतितत्रदभावज्ञानमात्राध्यमितिथा
प्तेः नचानन्वयः । तस्मादित्यत्र पंचम्यलादेवहेतुत्वनाकोशितत्वलक्षणाक्षिद्धत्वज्ञानात्तत्वन्वयपात्साकांक्षा । इहकेचिद्यथा तस्मादितिसर्वनाम्नाहेतोः परामर्शः
पूर्वोक्ताशेषरूपलाभायसाध्योपस्थापितयेतिसर्वनाम्नाप्तिद्धस्यलिङ्गविरोधिवारणायपुनरुपस्याहुः । तत्रातथेति स्वरूपेवाप्रकारेवामादृश्ये
वा । आद्येतथ्यान्वायमितिक्रमाभ्रथेतिहेतुमत्वानित्यर्थः स्यात् । तथाचानन्वयः । नहिहेतुमत्वाहेवहेतुत्वंमितसचितानद्वितीयाः । सामान्येनपक्षस्मा राम०
प्यअन्वयव्याप्तेःप्रवेशात्तत्प्रकारकपक्षःतत्रैवसानन्वयात् । अतएवनतृतीयेपि । केवलव्यतिरेकिण्यपिहानुमानेवाभ्युपितितस्मान्नेथेतिसादृश्यपक्षा ३९

दात् । वक्तृणां चप्रक्रमे विशिष्यानन्वयात्तद्वारिकाक्षेपोपपत्त्यान्वयेतिप्रसंगात् । तस्मादित्यत्र तु विभक्त्यर्थानन्वयादेवनियमः । तस्मादनित्यइत्यभिधानेनैव विशि
ष्टसिद्धतावगमात्तौ पूर्वेणाध्वनयोक्तस्यसमर्थहेतुत्वेनबोधेन पुनरुक्तिरित्येनात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् विशेषप्रयोजनादवयवस्यावयवलक्षणाभावादेवनावय
वा । किंतुन्यायांगत्वेनोपयुज्यतइतिनाधिकं । केचित्तु दृष्टांतस्यवचनस्यावैविकल्पसमर्थविशेषोपयोगित्वादिति । अथहेत्वाभासास्तेनिर्णयविजयप्रयोजन
कत्वान्निरूप्यंते । तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वं । पक्षविषयत्वेन लिंगज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेन तत्त्वं । ज्ञायमानेसत
दनुमितिप्रतिबंधकंवायत्तत्त्वं हेत्वाभासत्वं । दशाविशेषे हेत्वोरेवासाधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वान्नदुष्टहेतुरनुमितिप्रतिबंधकत्वं । यद्यपिबाधस
त्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिबंधकत्वाद्यद्यपिवल्लिंगाभासत्वं तथापि ज्ञायमानस्याभावसस्पाद्वलक्षणं । यद्वाप्रत्यक्षादेर्बाधेनज्ञानेनप्रतिब
ध्यते किंत्वन्नेतत्राप्रामाण्यंज्ञाप्यते । अनुमितौ तूत्पत्तिरेवप्रतिबध्यते । तेचसव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताःपंच । सव्यभिचारो
पित्रिविधः । साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । तत्रसव्यभिचारस्याध्यतरभावप्रसंजकइतित्रितयसाधारणोलक्षणं न । एकस्याभयप्र
त्पसाधकत्वात् । अनापादकत्वाद्वा । नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं । उभयव्याहतत्वेचा । अननुगमात् । अथसाध्यसंदेहजनकतोऽद्वियापस्था

चिं॰मू॰
४०

कपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वे सति हेतुनिमतः सं। विप्रतिपत्तिस्तु न प्रत्येकं तथा। न वा सत्प्रतिपक्षः। साधारणमन्वयेनासाधारणं व्यतिरेकेणानु
पसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्यग्राको टिद्वयोपस्थापकः॥ केवलान्वय्यपि साध्यकोऽनुपसंहारी अप्रयोजकत्वादिति असाधारणमन्यहेतुरेव।
तद्ज्ञानं दोषः पुरुषस्य अत एवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वं। अन्यथा सद्धेतोर्बाधादितानेहेत्वाभासाधिक्यापत्तिः। न च प्रमे
यत्वेनाभिहितानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्याप्तिः। तयोः साध्यवद्वृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति तन्न। एतद्ज्ञाने
पि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ...द्भावनाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबंधात्। उद्भावितेतन्निर्वाहार्थं साधारण्यादेव रूपोद्ग्राह्य। तेन तत्स्यैव
षत्वात्। अत्र एतेन पक्षहेत्वे सत्यनुमितिविरोधिसंबंधाव्याहत्तिरनैकांतिकः। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वं चा
नुमितिविरोधितत्संबंधः प्रत्येकमस्ति। विरुद्धोप्यनेन रूपेण सव्यभिचारः स्यात् उक्तधेश्च न संकर इति वाच्यं तत उक्तिनिरस्तं। एतद्ज्ञानेऽज्ञाने चाव
श्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वात्। असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च। अत एव साध्याव्यापकत्वे सति साध्याभावाव्यापकहेत्वाभास
त्वं। साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वेति परास्तं। व्यर्थविशेष्यत्वात्। प्रथमे हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च गगनमनित्यं

पि
राम
४०

शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धसंकीर्णासाधारणाव्याप्तेरिति कश्चित्। नापि सपक्षविपक्षगतत्वं सपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वं। व्यर्थवि
शेषणत्वात्। अनुपसंहार्यव्याप्तेश्च। किंच। पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्ये चाव्याप्तिः। पक्षातिरिक्तसा
ध्यवतोऽप्रसिद्धेः। साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽसिद्धिः। वृत्तिमतो धर्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात्। नापि पक्षातिरिक्तसाध्यव
न्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वं। अनुपसंहार्यव्याप्तेः। धूमादावतिव्याप्तेश्च। तस्य पक्षेपि साध्यवति वृत्तेः। नापि पक्षवृत्ति
त्वे विरुद्धान्यत्वे सत्यनुमित्यौपयिकसंबंधशून्यत्वं। व्यर्थविशेषणत्वात्। एतेनानुगतं सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं। प्रत्येकमेव दूषणत्वादुद्भावनेवारि
तो निग्रहश्च। उच्यते। उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं। विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधित्वसंबंधाव्याहत्तिर्वानैकांतिक
त्वं तच्च साधारणत्वादि त्रितयैकरूपेण ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात्। परस्परमथेवोद्भावनाच्च। लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वं। यद्वा साध्य
वन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं तिसाधारणस्य साध्यतदभावोपस्थापकतया दूषणत्वपदेनाव्याप्तिः। न चैवमाधिक्ये
विभागव्याघातः स्वरूपसतानुगतरूपेण त्रयाणामेकीकृत्य महर्षिणा विभागकारणात्। न चैवं साध्याभावव्यापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोः तद

[illegible] हेतौ अन्येति

वि.मू. ४२ ज्ञापकतया त्वेषामुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यं । स्वतंत्रेच्छाया नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् । तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्वृत्तित्वं सर्वमनित्यं
प्रमेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये भूर्नित्या गंधवत्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चातिव्याप्तेः । अत एव न साध्यवदन्यवृत्तित्वेनापि निश्चित
साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यसंदेहवृत्तित्वस्य दूषकताविशेषवैयर्थ्यात् । अत एवामुकेनानैकांतिकमित्येवोद्भाव्यते । अत एव वादिनि वृत्तिनिश्चा न तु सपक्ष
गतत्वमपि । अनुपसंहार्यव्यावर्त्यान्यया तस्यैव तद्विशेषणत्वापत्तेरिति चेत् । त्यज्यतां हि तमधिकं कृत्स्नेन भावात् । नापि सपक्षविपक्षगतत्वं व्यर्थ
विशेषणत्वात् । विरुद्धो व्यावर्त्य इति चेन्न । विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् । अथ पक्षान्यसाध्यवदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वं
तेन सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहार्येनातिप्रसंगः । न च व्यर्थविशेषणता । द्वये नित्यो द्व्यणुकारंभो न यद्वृत्तिद्वित्वादपत्वादित्यनुपसंहार्यस्य
विरुद्धस्यानैकांतिकभिन्नस्य च व्यवच्छेद्यत्वादिति चेत् । न । दूषकताप्रयोजकरूपभेदं विना भेदस्यानुपपत्तेः । साध्यवद्वृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृ
त्तित्वमित्यपि न । व्यर्थविशेषणत्वात् । एकव्यक्तिकसाध्यके तदभावाच्च । एतेन हेत्वाभासांतरव्यवच्छेदकलक्षणांतरेऽपि विशेषणवैयर्थ्यमिति । उच्य गा.म.०
ते । विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वं तन्मात्रस्य दूषकत्वात् विरुद्धस्यापि तज्ज्ञाने विपक्षवृत्तिताज्ञानस्यावश्यं साधारण्ये त्वं । अन्यथा तस्य हेत्वाभासांत ४२

न अ साधारण्या

रतापत्तेः । उपाधेरसंकर एव । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वाद् भूर्नित्या गंधवत्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्या
भाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायामुद्भावयितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः । सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । ननु सपक्ष
त्वं न साध्यवन्मात्रत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं । शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिधर्मिदेशाय
मप्यसाधारणतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । बाधप्रतिरोधौ विना व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिनियमादिति चेत् । न । सर्वनिश्चितसाध्यवद्विप
अ। क्षव्यावृत्तत्वस्यानैकत्वात् । शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चयान्नातिव्याप्तिः । न च द्व्येपमेतत्त्वादिति सद्धेतावतिव्याप्तिः । साध्यसंदेहदशा
यां तस्य हेत्वाभासत्वात् । यद्यपि भूर्नित्या गंधवत्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादिर्विरुद्धः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिः सद्धेतु
रेव व्याप्त्या तत्पुरुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावात् साधारणो न पृथक् । तथा विपक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वं । अन्यथाप
क्षत्वभंगप्रसंगात् । अथ सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न तु विपक्षव्यावृत्तिरपि तस्यानुगुणत्वात् । प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परं प्रति
साध्यसाधकमेवोपन्यस्तं स्यात् । न च तत्संशयापकतया दोषत्वेन भयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यं । व्याप्तिग्राहकसहचारज्ञानविघटकतया ज्ञानस्य

त्वादि र

तयासाध्याभिव सपक्षव्यावृत्तत्वात्साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टांततया प्रतिबंदिमुखेन तदुद्भावनमपि । सपक्षेणं तु सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं असाधारणे ...

चिं॰ मू॰ रेव सपक्षव्याप्तिमात्रस्य दोषत्वात् । किंच शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्युक्ते निगृहीतेनावश्यं मुद्भाव्योऽन्यतत्वेनैव वादिनिग्रहात् । तदुद्भावने वादिनिग्रहत्वं च

अ॰ ५२ ॥ नच मूलत्वेऽनुपजीव्यं असाधारणव्यतिरेकेणापि तदुद्भावनात् । नच व्यतिरेकिप्रयोगे तदुपन्यासः । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरप्रतिसंधेः किं चित्करत्वात् । स्वार्थानुमाने च सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति । उच्यते । शब्दत्वं साध्यवतः तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमन्वयव्यतिरेकितया वा पक्षेतर

ध्वंसतदभावं व साधयेदविशेषात् । अन्यथापक्षवृत्तित्वानुपपत्तिरिति । साध्यतदभावोत्थापकतया त्वसाधारणो दोषः । स तु प्रतिपक्षेऽपि

त्वतथात्वेनैक एवेति तत्तोभेदः । असाधारणे न व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं । साध्याभावोपपादकत्वात् । न तु विप

क्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वाद्व्यर्थत्वाच्च । पक्षा विपक्षव्यावृत्तत्वं । न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धोऽप्यनेनोपाधिना असाधा

रण एव । अन्यथैतद्दृष्टान्ते विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासांतरतापत्तेः । अनुपसंहार्यो न संभवति पक्षः सिद्धसिद्ध्यसिद्धिविरोधात् । नापि केवलान्व

पिधर्मावच्छिन्नपक्षकः । केवलान्वयिसाध्यकस्य सहेतुकत्वात् । व्यतिरेकिसाध्यकस्य साध्यतदभाववज्ज्ञातित्वेन साधारणत्वात् । अन्यथा स शब्दाद्धे राम

तुत्वेनानैकांतिकतानस्यात् । सर्वज्ञाणिकसत्वात् इति साध्याप्रसिद्ध्याव्याप्यतासिद्धिर्व्यर्थैकं वा । साध्यप्रसिद्धौ साधारणत्वमेवोपसंहार्यस्य साध्यवत्तर ४२

। सिद्ध   स न

न्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वासाधारणत्वं । व्यर्थविशेषणत्वात् । न च विरुद्धविशेषणस्य व्यावर्त्यं सिद्धमुक्तं । नाप्यसंताभावप्रतियो

गिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षत्वं सर्वमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्यापन्नतादशायां पक्षे साध्यानिश्चये नानुपसंहा

रित्वाव्यापकत्वात् । अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतिसहचाराद्यनुपसंहार्यः । पक्षे च पक्षे व्याप्तिग्रहकथं चित्तत्रद्रष्टुं शब्दोपदर्शितव्याप्ति

कानुमानवदन्यभेदानुमानवच्च सद्धेतुरेवेति चेत् । न । तत्रैव सद्धेतावतिव्याप्तेः । सर्वस्य पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेश्च असाधारणविरुद्धयोरतिव्याप्ते

ः दूषकतायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च । न च दूषकतानैकांतिकत्वेन नपक्षे कमिति वाच्यं अर्थगतस्य व्यर्थविशेषणत्वात् । नापि विप्रतिपत्तिविषयमा

त्रवृत्तित्वं । केवलान्वयिसाध्यके व्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति । उच्यते । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावोपपत्त्यसहेतुत्वमिमतोऽनुप

संहारी । स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वपक्षत्वे दृष्टांताभावात् । हेतोनिसोऽन्वयका शोन्यवृत्तित्वादित्वाश्रयत्वादित्यादौ साध्यसाधनसाहचर्यस्य

ज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षको वा सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादिति । सन्देहेन

केवलान्वयीपक्षतावच्छेदकः निश्चितसाध्य ... वद्वृत्तित्वात् विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वेन तदनुपसंहार्यं इव । केवलव्यतिरेकिसा

वि॰ मू॰ ५३

ख ... उ

ध्यकेसाध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशायां इदं दूषणं। तत्त्वगमे साधारणसंकरएव। व्याप्यत्वासिद्धस्यज्ञाने [illegible]ज्ञावनेचायं व्यभिचारवदुपजीव्यत्वाद्दूष-
णं। त्वयाकाशोभयपक्षेनिर्द्धितात्र्यपत्त्वं च विरुद्धमेव। एतेनानुपसंहारित्वप्रतिसंधानेयत्रव्याप्तिग्रहस्तत्रानुमितिस्तदभावेव्याप्यत्वासिद्धिरेवेतिनि-
रस्तं। उपजीव्यत्वादिति। विरुद्धेन साध्याभावव्याप्यः। संयोगादिसाध्यकेसद्धेनावृत्तिव्याप्तेः। नापिसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनः व्याप्यत्वं।
इदं द्रव्यं गुणवत्त्वादित्यादौ संयोगादिव्याप्तेरतिव्याप्तेः। किंतु साध्यासमानाधिकरणसाध्याभावव्याप्यः। साध्यवदन्योन्याभावव्याप्यो वा विरुद्धः।
साध्याभाववत्त्वं साध्यविरोधित्वमात्रं भावाभावसाधारणं। तेनाभावे साध्येऽभावाभावस्य भाववत्त्वेपि न व्याप्तिः। अभावाभावो भावप्रतियोगिनिरूप्यत्वे-
न भावभिन्न एव वा न च भावेनैवोपपत्तौ किमधिकेनेति वाच्यं। बाधकं विनाऽभावप्रतीतेः प्रमात्वात्। अन्योन्याभावात्यन्ताभावयो रप्यसिद्धिः। अथ सा-
ध्यहेतो विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेतुसिद्धिः हेतुसत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाधः। न च प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ बाधो न तु तेनैवेति वाच्यं। वि-
शेषणवैयर्थ्यादितिचेत्। न। हेतोः पक्षे साध्याभावोनुपस्थापनेपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैवोपजीव्यत्वेन [illegible]दोषत्वात्। ननु साध्याभावसंबंधे [illegible]व्य-
भिचार एव हेतोऽनतु त नियतत्वमपि गौरवात्। असाध्यविरुद्धयोगित्वात्। न च साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरितस्य वा गमकत्वभ्रम नूप-

क साध्याभावव्याप्यत्वेह ... व्यभिचारे न
तदुपपत्तेः

राम॰ ५३

५४

अस्मान्यथा

यामशंक्यो विशेषोस्ति। येनाशंक्यविशेषोऽत्रापकतया न व्यर्थविशेषणतानाभावेत्। नचैकांतिकसामान्यलक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणं। अ- ने
साधारणाव्याप्तेः। साधारणं तु सपक्षविपक्षवृत्तित्वसहितमिति वाच्यं। विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात्। अधिकस्य व्यर्थत्वात्। न च विरुद्धव्या-
वर्त्या। विपक्षगामित्वेन तत्र दंत भावस्यापीष्टत्वात्। अथानैकांतिके विपक्षसंबंधो न दूषकतावीजं। असाधारणाद्यव्याप्तेः। नचतत्रान्यदेववीजं। हेत्वा-
भासाधिक्यापत्तेरितिचेत्। अस्तु तावदेवं। तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्रलेप एव। अन्येन तु विरुद्धलक्षणेन व्यर्थत्वं। साधारणस्य च वह्नेर्घ-
टत्वात्। नाप्यसाधकतानुमितावेतस्यापि व्याप्यत्वात्। नीलधूमादौ च व्याप्तिरस्त्येवेति निस्सार्थ्यानुमाने दोषः। परस्परतु व्यर्थत्वमधिकं। न च विरुद्धत्वा-
दित्यत्र शङ्काधिक्यमित्युच्यतेऽत्रा। अर्थाहिलिंगं। न च व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनोपिव्याप्तिर्गौरवान्नेति गौरवादि निवसते। न च वस्तुग-
त्यायथार्थत्वेपि विरुद्धत्वादिति अत्रोद्भावनाशक्यत्वं। आवश्यकं तद्विवेचनेन। उद्भावयितुं शक्यत्वात्। हेतुद्वयोपन्यासे वाधिकं। प्रथमेन द्वितीयस्य
ज्ञानकर्तव्यतायाऽनुपपत्त्वात्। न च नीलधूमवत्त्वादित्यादौ विशिष्टकर्तव्यमन्येनकेनापिक्रांतं। धूमवत्त्वादित्यनेनैव कृतमिति चेत्। न। तथा-
नुपन्यासात्। अन्यथा नीलानवधापत्तेः। अपरे साध्यानधिगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्धः। अन्यथा दृष्टिव्यां मेयत्वेनेतरभेदानुमा

न मैत्रा

तेनैव भिन्ना हेत्वाभासाः साधारणाः

नं निरूपकं हेत्वात् । साध्याभावव्याप्यत्वात् । नचैतत्साधारणमपक्षा १ ... व्याप्तिग्रहः भिन्नसामग्रीकत्वाद्

वि० सू० ४४ सत्वात् । नच साध्यसहचारज्ञानदशायां साधारण्यानि व्याप्तिः तज्ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादित्याहुः । तन्न । विपक्षगामित्वमात्रं दूषकताप्रयोजकमितु

रुत्वात् । नापि स्वव्याप्यत्वेन व्यभिचरितो व्यतिरेक्यनैकांतिक एव । नापि साध्याभावसाधकत्वं । तस्य सापक्षत्वेन साध्याभावसंबंधबुद्धिविल

नात्तज्ज्ञानात् । नापि साध्यवत्यपक्षे वृत्तित्वं व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् । नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिताव्यापकत्वं साध्याभावस्य हेतुव्या

पकत्वप्रतीतो हेतुसाध्याभावसंबंधज्ञानस्यावश्यकत्वादिति । उच्यते । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगिनो व्यभिचरितपर्यवसानमेव तस्माद्वयी [illegible] च

। अन्यथा व्यतिरेकविलयापत्तेः । यद्वा वृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वं नच व्यतिरेकव्याप्तिः । तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथा ज्ञानविरहात् । असाधा

रणे च संकर एव । अनेनापि स्वरूपेण तस्य दोषत्वात् । नच साध्यवद्वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्वज्ञानात् साध्याभावव्याप्तिज्ञानमावश्यकं तेन वि

नासाध्यवद्वृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यं । उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वात् । उपजीव्यत्वेपि साध्यवद्वृत्तिनवर्तेत इति ज्ञाने न स्वतो दूषकमिति चेत् । न । असत्त्वा

द्ज्ञानस्य विरोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात् । व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत् । ननु विरुद्धस्य स्वार्थानुमाने बाधकत्वे विपरा राम०

र्थानुमाने अपार्थकत्वं । अयोग्यताज्ञानेन विच्छित्तानन्वयादिति चेत् । अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धज्ञानोपजीव्यत्वेन तस्य दोषत्वात् । बाधेप्येवं । ४४

साध्यवत्त्वेऽवृत्तित्वानधिकरणत्वं साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वं साध्यवत्त्वेति ज्ञाने योग्यविरुद्धत्वं । १२८

त्वानधिकरणधर्मवत्वं विरुद्धत्वं १ न त्वं त्व दोषत्व

भावे

त्य

म चापेक्षितविशेषणेन त्रिविधः साध्याभावव्याप्यत्वात् साध्य[illegible]व्यापकाभावव्याप्यत्वात् । साध्यव्यापकविरुद्धोपलंभात् । यथा धूमवानयं यो

गपभूमवत्त्वायानुपलभ्यमानत्वात् निरग्निकत्वात् जलाशयत्वात् । नच सर्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलंभ एव । त्रिष्वपि एतद्ज्ञानेपि साध्याभाव

व्यापकाभावव्याप्यत्वेनापि तस्य दोषत्वात् । नच धूमभेदेपि । धूमवानयं तद्भावत्वादिति त्रैरूप्याधिक्यं । स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगि

त्वं व्यापकत्वमभेदेपि । धूमवानयं धूमाभाववत्त्वेनोपलभ्यमानत्वात् । तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वादित्यनैकांतिकमेवानिषेधसाधनेपि विधिसाधनेऽप्र त्रि

तियोग्युपलंभात् । साध्यव्यापकाभावोपलंभात् । साध्यव्यापकविरुद्धोपलंभात् । यथा निरग्निकोयमग्निमत्त्वात् धूमाभावशून्यत्वात् । धूमवत्वात्

पक्षमा । माद्यप्रायविशेषणद्वारापि । यथा कृष्णागुरुप्रभववह्निमानयं । कटुकासुरभिपांडुरधूमवत्त्वात् । अयं च बाधाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धसाधारण

संकीर्णः क्वचित् सत्प्रतिपक्षत्वेन समानबलबोधितसाध्यविपर्ययलिंगत्वं । परस्परप्रतिबंधकत्वेनोभयोरबोधकत्वात् । बलेन असत्प्रतिपक्षत्वादि ॥

धर्मे व्यतिरेकित्वप्रभावात् । नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्वं । विरोधेनैकत्रैकदंगनियमात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतयाज्ञातत्वं । विरुद्धव्याप्ति

पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरुत्पन्नस्य मन्ये निपमेन निरस्यत्वात् [illegible] द्विविशिष्टप्रामसिद्ध्यारोपपित्वमशक्यत्वात् । नच साध्यव्याप्यस

श्री अविरोधग्रंथः समाप्तः २ त्व २२२ धर्म

उभयपरामर्शकालेऽविरोधानुमितेर्न र्जननात्। विरोधबोधकान्यत्वं च। तथा
च साध्यमभावत्वहेतुरूपपरामर्शमात्रसिद्ध

वि॰ पू॰ ४५ पक्षधर्मतापक्षधर्मस्य वा साध्यव्याप्यतावगाहित्वेनेति वाच्यं। एकत्रैवोभयाभावात्। विशिष्टस्य व्याप्तिधीर्ना तद्विशिष्टारोपासंभवात्। नाप्यनिर्द्धारितविशे-

षबोधितसाध्यविपर्ययत्वं। उभयोरबोधकत्वात्। विशेषस्यान्यव्याप्तिभंगभंगानूपः। एकत्र भंगनियमात्। उच्यते। साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थ-

समानबलोपस्थितप्रतिरुद्धकार्यलिंगत्वं तत्त्वं। बलं च व्याप्तिपक्षधर्मत्वे। विरोधिबोधकान्यगमकतोयपि रूपसंपत्तिमन्यत्रात्ताप्रमानेन प्रति-

रुद्धकार्यत्वं वा। स्थापनायां व्याप्तपक्षधर्मत्वानुभयवादिसिद्धे। वादिनां तदभावानुपन्यासात्। द्वितीयस्य तु तत्त्वमन्यतरासिद्ध मितित्रयमेनं द्वितीयं

बाधितमितिस्वार्थानुमान एवायं दोषइत्येके। तन्न। एकस्य निरंतरयोर्विभियोर्व्याप्तिपक्षधर्मतयाज्ञानयोः प्रतिपक्षत्वात्। युगपदुपस्थिते अकार-

णत्वेन स्वपरसाधारणत्वात्। अथ वस्तुनोऽव्यात्मकत्वात् व्याप्तिपक्षधर्मता भंगः। एकत्रावश्यकइति स एव दोषः। न च तयोर्विरोधभंगे प्युपपन्नेनै-

व्याप्त्यादिभंगनियमादिति चेत्। न। प्रतिबद्धत्वज्ञानानंतरं व्याप्त्यादिभंगज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात्। नानुमानाद्यतद-

भावयोरेकत्र व्याप्यत्वेनावधारितयोर्विरोधादेकत्रनिश्चयोन। किंतु संशयः। निश्चयेवान्यतरव्याप्तिसंशयइति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत्। न। राम॰

उभयोरेकत्रनिश्चयानंतरमन्यतरव्याप्तिसंशयइत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात्। दूषकतावीजं च समबलविरोधिसामग्री प्रतिबंधेन निर्णयाज- ४५

मदभिधाय्याविरोधेन अनुमितिप्रतिबंधोविरोधेतु व्याप्तिभंगनियम ३

आपाततो ज्ञानासोपि। निश्चियमानदशापा

नकत्वं। नन्वप्याप्तिपक्षधर्मताविरहएव। सद्धेतावपि सत्प्रतिपक्षत्वात्। एकत्रव्याप्तिद्वयेन भंगद्वारत्वा स्य दूषकत्वं। चक्षुरादेश्चानानुमानेन प्रतिरो-

धः। तदुपस्थितावपि फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात्। न चैवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेऽनुमानमात्रोच्छेदः। न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनब- रि

लत्वेन लक्षणयोगः। समबलत्वे प्रतिरोधः। अधिकबलत्वेन रशिरःशो चानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यं। अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवा-

दिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः। अनुमानात्पूर्वं पश्चाद्वा मानांतरेणातस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात्। निरूपणे वानुमाने वैयर्थ्या-

पत्तेः। मैवं। विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात्। उक्तं हि व्याप्तिपक्षधर्मत्वे बलमिति। प्रत्यक्षादेर्लिंगाभावेनैवानुमानस्याप्रतिरोधः। कथा-

यां तदुपन्यासानर्हत्वात्। यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकतावीजमिति। तन्न। एकैकेहि सत्प्रतिपक्षेन तु विशिष्टे

एकैकं च न संशायकमिति। अनुमितिद्वयस्याप्रामाण्यग्राहकाभावान्नि दूषकतावीजमित्यन्ये। तन्न। परस्परप्रतिबंधेनानुमित्यनुत्पत्तेः। रत्नको-

शकारास्तु। सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा। विरुद्धोभयसामग्र्याः संशयजनकत्वात्संशयद्वारास्य दूषकत्वं। न च न संशय-

रूपानुमितिः। बाधस्येव विरोध्युपस्थितेरनुमितिसामग्री विघटकत्वेनावधारणात्। अन्यथा बाधेप्यनुमित्यापत्तिरितिवाच्यं। अधिकबलतया

चिं॰मू॰ बाधेन प्रतिबंधात्तुल्यबलत्वादनुमितिः स्यादेव सामग्रीसत्वात्। साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबंधकत्वे। ननु तद्बोधकस्य च तुल्यत्वेः प्रत्येकनिर्णाय
४६ कत्वेनावधारितत्वात्कथं संशय इति चेत् न। प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थसंशयो न तु प्रत्येकस्य संशयजनकत्वमिति। तत्र साध्यतदभावयो
विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबंधकत्वं। तथा साध्याभावव्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधीप्रतिप्रतिबंधकत्वात् विरोधिज्ञा
नत्वस्य प्रतिबंधकत्वे तंत्रत्वात्। निर्बंधे हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणं। अनैकांतिकेत्र त्वव्याप्यतिरेकाद्वानैकांतिको ह्युपस्थापनया संशयः फलं
। विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानं। अपक्षधर्मोपि विरुद्धोन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव। बाधेन्यतो विपरीतज्ञाने न हेत्वभिमतादेव। द्वयोर्नित्येकार्य
त्वादिति विरुद्धे बाध्यांतर्करेण दोषः। असिद्धे नैकांतिकादिचतुष्टयजन्यज्ञानान्य लिंगत्वज्ञानं। बाधेनुपक्षधर्मे हेतौ व्याप्तिबाधः प्रकरणसमे तु
तथा व्याप्तिपक्षधर्मताबाधः फलानां प्युलिंगत्वज्ञानं। व्याप्त्यादिबुद्धिसत्वात्। नापि विपरीतबुद्धिः स्वसाध्यविपरीतेनानियमात्। नापि संशय
ः प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयनात्। किंतु कथमत्र तन्निर्णय इति जिज्ञासा फलं। तथा च प्रकृतसाध्यहेतोः किंतु त्वमिति जिज्ञासाजनिकाव्याप्तिपक्ष
धर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः। त्वनुपस्थितप्रतिपक्षे एकस्मात् जिज्ञासा किंतु निर्णय एव। अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञाना ४६

स्याना ... ६प ... र्५

अनुमिति

संशयाद्वेति कथं तेन विनाविरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेत् न। असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति तु सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जि
ज्ञासाहेतुत्वात्। न वा नैकांतिकातिव्याप्तिः। तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति। ननु परामर्शयोरेकस्यानुत्पादात्कथं प्रतिरोध
ः क्रमोत्पन्नयोरेकदासत्वादिति चेत् न। एकानंतरमपरहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामग्रिमविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्शविनाशात् न
वोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्परप्रतिबंधात्परामर्शोत्पाद इति वाच्यं। व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टयस्य यौगपद्याभावात्। ननु व्याप्तिद्वयसं
स्कारोद्बोधे हेतुद्वयज्ञानयोः परस्परव्याप्तिप्रतिबंधात्रोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजं। तत्र। व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात्। वादि
भ्यां व्याप्युद्भावनाद्वेति। एवं हेतुद्वयसमुपाले वा युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शतद्रूपताज्ञानमुत्पद्यते। तेन एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणा
नेकमपि कार्यमुत्पद्यते। तादृशपरामर्शः स्यादनुमाने प्रत्यक्षादितः। परस्परं तु गाघुपन्यस्तव्यापी पितप्रमाणावतारात्। अस्य केवलान्वयि
न्यपि संभवः। द्वयोरपि हि ध्येयः प्रमेयत्वादिसत्वाभिधेयत्वे द्वयनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि। ज्ञासंभवे सति तद्मात्रसत्वान्यधर्मत्वात्। द्वयान्योन्याभाववत्।
परद्रूपवच्च। द्वद्विनिष्ठात्यंताभावोभिधेयत्वप्रतियोगिकः द्वरद्वत्तिनिसाभाववत्वात्। द्वरनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां। न च परे

अस्य।

चिं॰मू॰ कामपितंत्रे। विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात्। असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः प्रत्येकमननुगमात्। अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्तिप
५७ क्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः। यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च। अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव एव स इत्यननुगमः। तथापि वि
शेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभाव एव। विशेषणविशिष्ट्यसंबंधाभावो वा। विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेत्। न। विशिष्टाभावज्ञानेऽपि व्याप्यादि
प्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावने चानुमितिप्रतिबंधो वादिति हृन्निश्चेति। तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तेः। अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः। न च विशिष्टाभावधी
द्वारा प्रत्येकाभावो दोषो न स्वतंत्र इति वाच्यं। प्रत्येकाभावस्य स्वतंत्र एव दोषत्वात्। वस्तुतो विशिष्टाभावो दोष एव न। प्रत्येकस्यैव समर्थत्वेनान्यथासिद्धे
र्व्यर्थविशेषणत्वाच्च। प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमिति तदुपजीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिग्रहश्च। अत एव
व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभाववत्त्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वं। व्यभिचारादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वे प्रथमस्यान्तरुद्भावने वादिनिग्रहश्च
स्वतंत्र एव दूषकः। तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधेरनुद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि। तस्य दुरूहत्वात्। व्यभिचारेणैव तदुन्नयनाच्च। यत्र व्यभिचारादिकमज्ञात्वा राम॰
प्यसिद्धिबुद्धिः। तथाप्युपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकर एवेति निरस्तं। व्यर्थविशेषणत्वादेव। एतेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तं। अ ५७

न्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावज्ञानस्य दोषत्वात्। व्यर्थविशेषणत्वाच्च। यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्याद्यननुगतोऽसिद्धिः। तत्प्रमि
तिसत्त्वे तत्रानुमितिप्रमित्यापत्तेरिति। तदपि व्यर्थविशेषणत्वात्तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्चेति निरस्तं। वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्ष
धर्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाप्रसिद्ध्या तदभावोऽज्ञानमुद्भावयितुं चाशक्य एव। यत्किंचिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्धेतुसाधारण
श्च प्रमितिविरहो यत्किंचित्प्रमितिविरहो वा सद्धेतावपि। सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्निरूपः। व्याप्त्याद्यभावादेव तद्विरहे स एव दोष उपजीव्यत्वात्।
यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभाववत्त्वात्। तत्र व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात्। तस्माच्च हेत्वाभासात्। ज्ञानगर्भत्वे लक्षणाभा
वात्। एतेन व्याप्यत्वप्रमितिपक्षधर्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वमसिद्धिः। अन्यतरत्वं तदन्यान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरिति निरस्तं। व्यर्थवि
शेषणत्वादेव। स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्निश्चयः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः। अत एवाव्याप्तेऽपक्षधर्मे च तदारोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः। न तु व्या
प्यपक्षधर्मादपि तदनिश्चये। न चैवं हेतोरथाभासस्यापि हेतुत्वं स्यादिति वाच्यं। दशाविशेषे दुष्टत्वात्। सेयं स्वरूपसती दूषिका कारणाभाववत्त्वा
दिति। न च व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभाव एव दूषकश्चावश्यकत्वादिति वाच्यं। विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वेन तदभावस्यैवानुत्पादकत्वादिति।

मेवं एवं सति सव्यभिचारादेरथत्रान्तर्भावप्रसंगात्। असिद्धेश्च स्वरूपसतएव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावनात्। यद्वितस्मात्सिद्धिर्नोपपद्य
त इति तस्योपजीव्यत्वेन दाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात् सिद्धिर्नेति स एव च प्रथमदोषः स्यात्। असिद्धिश्च ज्ञाता परस्योद्भावनीयेति स्वज्ञानार्थमुद्भाविता सिद्धिनि
र्वाहार्थं चाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकं कथं वहेतुतदाभासविवेकः। सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वात्। व्यभिचारादेश्च सद्धेतौ सिद्धिमत्त्वेऽपि तस्य हेत्वाभा
सत्वाभावात्। अथ स्तु युक्तोऽजागरे पिव्याप्तिपक्षधर्मतासत्वे न दन्निश्चयेनानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः। सव्यभिचारादेस्तथावधारणादित्य
सिद्धिरज्ञातापि हेत्वाभासः। नचैवं हेत्वाभासाधिक्यं क्रमांतर्भावो वातेन रूपेणाश्रयासिद्ध्यादेरेव संग्रहादिति चेत्। न। एवं सव्यभिचारादिरथ सिद्धि
:स्यादित्युक्तं। उपजीवनाद्धेश्चाश्रयासिद्धिरपि पृथक् स्यात्। स्तु युक्त्यादावनुमितिप्रभावः कारणाभावात्। कार्यानुत्पादो हि न प्रतिबंधमात्रात्
।किंतु कारणाभावादपि। असत्यापि प्रतिबंधमात्रात्। किंतु कारणाभावादपि। असत्यापि प्रतिबंधके वह्न्यभावेन दाहानुत्पत्तेः। अथानुमि
त्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्। न त्वनुमितौ आलोकोपयोगादिरपि न हेतुः स्यात्। हेत्वाभासादेवानुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमि
त्यनुत्पादाभावात्। सिद्धेरेव तद्धेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात्। अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिसंधिव्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्त्रियतान्यत

रत्वं हेत्वाभासत्वं। तच्च समबलाधिकबलौ वा धप्रतिरोधौ प्रतिद्वंद्विनौ। व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्चासिद्धिः। तन्नियतौ च सव्यभिचारविरुद्धौ। नचान
योरथसिद्ध्यन्तर्भावः। व्याप्तिविरहनियतत्वेन ज्ञातयोः। स्वातंत्र्येणैव दूषकत्वात्। भ्रमे विशेषदर्शनस्येव। तत्र। अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविर
हएवासिद्धिः पर्यवस्यति। तच्चोक्तमेव। अन्यतरत्वं च न लक्षणे। व्यर्थविशेषणत्वात्। हेत्वाभासांतरवहिःक्रांतस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्च
यविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात्। तच्चाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति। उच्यते। आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिः प्रत्येकमेव दोषः
।प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबंधात्। ननु विशिष्टाभावः परामर्शविषयाभावो वा। व्यर्थविशेषणत्वात्। तस्य ज्ञानमुद्भावनं वि
नाथानुमिति प्रतिबंधाच्च। अनुभवसिद्धे हि लक्षणे न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना। परामर्शविषयाभावत्वेनानुगमे न रूपेण प्रयाणाम
सिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो न वा हेत्वाभासाधिक्यं। अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपासत्त्वे सिद्धभेदमध्यमध्या
सेऽतन्त्रे च यथायथं व्यभिचारादय इति सिद्धांतप्रवादोऽपि। न चैवं साक्षात्प्रतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिविरहलिंगत्वेन सव्यभिचा
रविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः। स्वतंत्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्। अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः। सव्यभिचारादेरेवं रूप

वि॰मू॰ ४९

सत्त्वेप्युपजीव्यत्वेन पृथगुक्तं। उपाधेरसंकरेप्युपाधेरसंकरात्। न वाश्रयप्रसिद्ध्याकथमाश्रयासिद्धिरुद्भाव्या। न च शशीयत्वाग विशृंगनिषेधवद्व्योमक-
मलमिति वाच्यं। शशशृंगनिषेधो न गवीसुरुक्तवादिभिश्चेत्। व्योमकमलमिति निश्चितानद्यपोले नापार्थकं। आश्रयविशेषणाप्रसिद्ध्या वा आश्रयासिद्धि-
रसंकीर्णा। व्याप्तिविरहस्य तद्विशेषणाद्यो। तदुक्तमेकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति। उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः। वह्निव्यापकस्य धूमाव्यापक-
धर्मस्य प्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः। किंतु यावत्त्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनोपाधिकत्वं व्याप्तिः। साध्यव्यापकसाधनाव्या-
पकस्य धर्मान्तरं न तद्विरहः। अपि तु तन्नियतः। न चैवमुपजीव्यत्वेनोपाधेर्हेत्वाभासान्तरं। उपजीव्यत्वेपि स्वतोऽदूषकत्वेन तदर्थं परमुखनिरीक्षकत्वा-
त्। न हि साध्याव्यापकाव्याप्यत्वमनुमितिविरोधि। किंतु व्यभिचारोन्नयेन स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वात्। तत्सहरूपाधावपि वश्यं व्यभिचारः उपाधे-
रेव व्यभिचारशंकेति। अप्रयोजकान्यथासिद्धोपाधीनासिद्धौ। प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतो दूषकाविति न हेत्वाभा-
सौ। स्वरूपसतोरेव तयोः प्रतिबंधकत्वादित्युक्तं। बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं। पक्षे हेत्वभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा। पक्षे साध्याभाव- राम
ज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विनाऽधिकबलत्वाज्ञाने बाधोन्नावादिति व्यसने। अत एव साध्याभाववत्पक्षकत्वं निरूपमपि। आश्रयासिद्धिसंकीर्णो बाधा ४९

हेतोराभासत्वं

व्याप्तेश्च। किंतु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं। प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वे-
ति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः। साध्यप्रमात्वेनज्ञाता स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात्। प्रमात्वज्ञाने वेनाऽधिकबललाभादेना दोषत्वा-
त्। अप्रमाया अपि प्रमात्वज्ञानेनानुमितिप्रतिबंधात्। अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः। तदज्ञाने हेत्वसिद्धिः। संशये योरा-
भावेन पक्षताभावादाश्रयासिद्धिश्च। न च सत्प्रतिपक्षे व्यभिचारो दोषः। व्यर्थविशेषणत्वात्। सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति पक्षे
साधनसत्त्वग्रहादेव भंगात्। न चैवं संदिग्धसाध्यदृष्टान्ते संदिग्धानैकान्तिकवत्पक्षेऽपि व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेदः। पक्षे साध्यसंदेहोऽ-
नुमानांगमिति व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः। अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत। न च पक्षे साध्या-
भावप्रतीतिर्व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वात् बाधः पृथगुक्तः। पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः संबंधोल्लेखिनीत्येकवित्तिवेद्यत्वे
नोपजीव्यत्वं। अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव। न चोद्भावितव्यभिचारनिर्वाहार्थं बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वं
व्यभिचारोद्भावने परकथंतानावश्यकत्वात् तत्क्षेपात् निर्दोषस्यैव दूषणं। कूष्माण्डवत्। वह्निं तु सः कृतकत्वस्तुज्ञानात् वह्निं तु सत्स्वस्तुद्भावने भा॰५८५

८

वि॰ मू॰ ५० लाघवमितिवाधः। एवमीशितिकश्चित। तन्न। पक्षेसाध्याभावप्रमायाः स्वार्थानुमानेयद्विनिरोधः नतदापरंप्रत्यपिनस्यादविशेषादिति तदुक्तावतनस्यदू

रनिरस्तत्वात। अथोपनीतकांचनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितेस्सल्लिंगजन्यायाआभासत्वंहेत्वाभासाधीनं। नचानुमितिःपूर्वव्यभिचारज्ञानेतत्रावि

शिष्टस्यात्रसिद्धातदभावस्याज्ञानात। अतएवपक्षासिद्धिरपिना। अतःकांचनमयत्वस्याभावतूपातवाधात्तत्राभासत्वं। व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्न

प्रतियोगिकस्यात्राभावइतिचेत। नावक्तव्योव्यभिचारस्यापितत्रसत्वात। ज्ञानेचतस्यवाधस्यैवानुमित्यनत्तरमेव। किंचवह्नौकांचनमयत्वस्यानुमि

तावेवभानेकांचनमयवह्निमानित्यनुमित्रन्नस्यात। विशिष्टस्यपूर्वमज्ञानात। वह्नौकांचनमयत्वांशेचानुमितेराभासत्वं। वह्नौलिंगस्याभिव्य

भिचाराच्च। नचानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्रमात्वंकिंतुहेत्वाभाधीनं। यस्यहिज्ञानमनुमितिप्रतिबंधकंसहेत्वाभासः नचानुमितेर्विषयाभावाधी

साध्याभावोज्ञातःप्रतिबंधकइतिनसहेत्वाभासः। वस्तुतस्तूपनीतस्यानुमितौभानेमानाभावः। प्रत्यभिज्ञायोचप्रतीतिवलेनतत्कल्पनं। अन्यथा

पूर्वोपस्थितसकलभानेयथार्थानुमित्युच्छेदः। अपिचैवंपरार्थानुमानेप्युपनीतभानेवाधितोऽथोपनीतोपप्रभातइत्युद्भावनादेवविजयेतवादी। उ

द्देश्यानुमितेरप्रतिबंधात्तत्रवाधोदोषइतिचेत। तुल्यंस्वार्थानुमानेपि। अतएवयत्रसामान्यतोदृष्टानुमानमेवतत्रवाधः सहायंपक्षविशेषानुमानामा ५०

कांचनमयत्वविशिष्टानुमितेः

(व्यापकधर्मवानयंपर्वतो एतावतापरामर्शः पर्वतोमहानसीयवह्निमानिति) पक्षेतत्रवाधः

चपुस्तकान्तरे

भासत्वेतत्रयुक्तंसामान्यतोदृष्टस्याभासत्वमितिवाधस्यासांकर्य्यंनचयदिविशेषविप्रतिपत्तौसामान्यस्यप्रतिज्ञानतदार्थान्तरं। सामान्यविप्रतिपत्तौ

तुनेतरवाधकापेक्षेतिवाच्यं। स्वार्थानुमानेएवंवाधासंकरस्योक्तत्वादित्यपास्तम। अनुमितिप्रतिबंधेनतत्रवाधस्यादोषत्वात। ननुपक्षेसाध्याभावग्र

हवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोपिद्वेषकोविरोधित्वाविशेषात। तथाचसाध्याभावसंबंधोव्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यंवाधः साध्या

भावव्याप्यंचवह्नित्वादिकमेवेतिचेत। नपक्षेहिसाध्याभावेज्ञायमानेज्ञातेवापक्षसाध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यप्रवृद्धिस्तस्यव्यभिचारत्वा।

अथपक्षेसाध्याभावबुद्धिविनैवसाततर्हिहेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोःसत्प्रतिपक्षत्वं। अथतुल्यवलेनसत्प्रतिपक्षोऽधिकबले

नवाधइतिचेत। नगमकतोपधिकरूपसाकल्यंहिवलं। तच्चद्वयोर्ज्ञातमितिकथंनसत्प्रतिपक्षत्वं। गमकतावहिर्मूर्तिनेचेवलं। अथसाध्याभावव्या

प्यबुद्धेरन्यथासिद्धत्वंवलं। नतततःसाध्यवत्प्रतिपक्षेसाध्याभावानुमितावनैकांतिकत्वमेव। पक्षेसाध्याभावग्रहवदितियदुक्तंतदप्यसिद्धांत

स्यदोषत्वानभ्युपगमात। अन्यथाहेत्वाभासान्तरतापत्तेः॥ अथहेतुतःसाध्यसिद्धिसंभावनायांव्यभिचारादिदर्शनेहेतोरसाधकत्वेसिद्धेप

निवारसिद्धिरित्युपजीव्याद्वाधःपृथक। अन्यथाहेतोरसाधकत्वेसिद्धेसाध्यसिद्धिसंभावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिस्तस्यांवस्तुतोहेतोरसाधकत्व

न

चिं० पू० ५२

धीरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । न । साध्यसिद्ध्यनुकूलहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्य
भिचारे साध्याभावप्रमात्वं तेनां विनात दन्नावादिति सैव दोष इति चेत् । सत्यं किं तु साध्याभावप्रमाव्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिकाऽभ्युपगमत्वात् । न स्वतंत्रा । अ
नुपपत्तेः साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वेन तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तं । तस्य लघुत्वेऽप्यक्रमत्वात् । अथ प्रत्यक्षादौ
प्रमामात्रं प्रति स्वातंत्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेत् । न तर्हि हेत्वाभासः अनुमत्यसाधारणदोषस्यैव तत्त्वात् । मनोयोगा
भाववत् । स्वरूपसत एव प्रतिबंधकत्वात् । हेत्वभिमतावृत्तित्वेनासाधकता लिंगत्वाभावाच्च । बाधितपक्षकत्वं लिंगाभिति चेत् न । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्प
नात्ताउच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात् । ज्ञानमात्रार्थ निश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं प्रमत्वेन ज्ञातोऽर्थ निश्चयप्रसं
गश्च । तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सति व्यभिचारोन्नयने तु न यथाविसाध्याभावनिश्चयाधी
न व्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोषः उपजीव्यत्वात् । पक्षे च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये नानुमितिविरोधीतरा राम०
व्याप्तिपक्षधर्मताहेतुज्ञाने विशेषादर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञाने परिभूयमाने साध्यं साधयेदेव । पर्वते धूम इव वह्निं । न च साध्याभावबुद्धिरेवाग्रह ५२

न तान्स्वतो दुःखकरत्वात् । किं तु कृष्णनाह पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वद्भ्यां नैःशास्त्राभावादेविंनोरितियेन साध्याभावप्रमेति

माणविशेषास्य प्रवृत्तिः वत् प्रतिबंधकेतिवाच्यं । रजते नेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शंखेऽपि तज्ज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात् । बा
ह्विात्वे न पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसंगाच्च । अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषः । न तु तस्या
: प्रमात्वज्ञानमपीति चेत् । तर्हि प्रमायाश्च प्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात् । न स्यात्त्वपक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबंधः । न नूप
जीव्यत्वे यत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञातं तन्नियमतः साध्यज्ञानानुत्पात तस्यैव प्रतिबंधकत्वात् । शब्दादौ तथादर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषय
वृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधारण्येन साध्याभावप्रमायां हेत्वाभासत्वं । साधारणेऽपि ज्ञातप्रमाणे मत्यनुमितिप्रतिबंधात्तस्यैव हेत्वाभासत्वं । न
च साध्याभावप्रमात्वेऽपि निश्चयदशायां पक्षे साध्याभाववहेतौ ज्ञानाद्व्यभिचारज्ञानं इति वाच्यं । प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशा
यां तदभावात् । पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धेः साध्यान्त्रं सिध्यतीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धाभावाव्यतिपक्षे व्यभिचारात्तन्नसिद्धिरिति चेत् । तर्हि प्रसिद्ध
भाववतिपक्षे व्यभिचारात्तमपि न साधयेत् । तदज्ञाने न तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः सपक्षे । तर्हि गोत्वप्रथि
वीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसाध्यादेरनुमानं न स्यात् । सामान्यादिप्रसेक्यव्यभिचारात् । यदि च साध्याभाववद्वृत्तिकसामान्यादित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति

चिं॰ मू॰ ५२

नगोत्वाह्निकमितिनव्यभिचारः। नहिधूमेयेवंव्यभिचाराभावात्। साध्यत्वावच्छेदकेनप्रकारेणप्रसिद्धिविप्रसिद्धमपिसाध्यं धूमगोत्वाह्निकमपिसाध्ये
तुपक्षेनवाधोदेशइतिवाच्यं। साध्याभाववत्मात्रसहचारेणव्यभिचारः। साध्यप्रागभावप्रध्वंसवद्वृत्तित्वेनव्यभिचारितयाऽपृथिवीत्वाहिनागंधादेर्व्यक्ता
दिनागुणस्यानुमानभंगप्रसंगात्। किंतुसाध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वंएवंचस्वप्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रयेतत्प्रतियोगिसाधनेपक्षेव्यभिचारोनेति
वाधोदूषणं। अथावच्छेदेधेमिसिद्धिसाधनेऽवच्छेदकेहेतुत्वसिद्धिः। विशिष्टंचनान्यदितिचेत्। नहिप्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकदेशवृत्तित्वेनैकस
मयतापिस्यात्। अथपक्षसमयावच्छेदेनतत्प्रागभावःप्रध्वंसोवानतत्समयावच्छेदेनप्रतियोगीतिचेत्। नहितदवच्छेदेनप्रतियोगिसाधनेनसिद्ध
साधनंकिंतुवाधएव। अन्यथाभावात्यंताभावयोरव्याप्यवृत्तित्वभंगप्रसंगः। एकत्रवृत्तित्वात्। अवच्छेदभेदेनवृत्तिरिहापितुल्या। तत्रदेशभेदोऽवच्छे
दकोऽत्रतुसमयभेदइति। असिद्धेरपिवाधएवोपजीव्यः। नचैवमनुपजीव्यत्वाद्वाधवत्सिद्धसाधनमपिदुष्टंस्यात्। उपजीव्यत्वेपिस्वतोऽदूषकत्वात्।
नहिसाध्यज्ञानंतद्बुद्धिविरोधिवाधावाहिकज्ञानेनोऽस्यात्। नाप्यनुमितिविरोधि। अनुमित्सापात्रसत्त्वसिद्धेप्यनुमितिदर्शनात्। तदुक्तंप्रत्यक्षदृष्टमप्यअ राम॰
नुमानेनबुभुत्संतेतर्करसिकाइति। श्रवणानंतरंमननदर्शनाच्च। तस्मात्सिद्धमात्रार्थिनःसिद्धेनतदिच्छा। सिद्धिविशेषार्थिनःसास्तीतितस्यानुमिति ५२

विरोधि। अनुमित्सापात्रसत्त्वसिद्धेप्यनुमितिदर्शनात्। तदुक्तंप्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेनबुभुत्संतेतर्करसिकाइति। श्रवणानंतरंमननदर्शनाच्च। तस्मात्सि
द्धमात्रार्थिनःसिद्धेनतदिच्छा। सिद्धिविशेषार्थिनःसास्तीतितस्यानुमितिरेव। एवंचपक्षेसाध्यापिपक्षतपक्षविघटनद्वारासिद्धसाधनंदूषणंनस्वतः। ननु
वाधाभावधीरपिनभावधीप्रतिबंधिका। नेदंरजतमितिभ्रमानंतरंरजतनिश्चयात्। व्याप्त्यभावप्रमानतथा। अपीतःशंखइतिप्रमापयतएवपीतोयमितिभ्रमदर्श
नादितिचेत्। नविरोधिज्ञानेहिप्रतिबंधके। प्रत्यक्षभ्रमस्यप्रत्यक्षप्रमाविरोधिनी। साचशंखेदोषान्नास्त्येव। अनुमितौतदभावप्रमामात्रमेवविरोधीति
कथमभावप्रमायांभावानुमितिरिति। सचायंदशविधः। धर्मिग्राहकमानवाधितंद्वयेव्यापकःसत्वादितिप्रत्यक्षेण। परमाणवःसावयवाःमूर्तत्वादि
त्यनुमानेनमेरुःपाषाणमयःपर्वतत्वादितिस्वर्णमयत्वबोधकागमेन। साध्यप्रतियोगिग्राहकवाधितंवह्निरनुष्णःकृतकत्वादितिप्रत्यक्षेण। श
ब्दोनश्रावणोगुणत्वादित्यनुमानेन। गवयपदंनगवयपरसप्रवृत्तिनिमित्तंगोसादृश्यत्वादित्युपमानेन। साध्यग्राहकवाधितं। शुचिनरशिरःकपालंप्रा
ण्यंगत्वात्इत्यागमेन। हेतुग्राहकवाधितं। उष्णानिलानुष्णोऽपृथिवीतेजोविपरीतस्पर्शवत्वात्। तेजोवह्निरितिप्रत्यक्षेण। मनोविभुज्ञानासमवायित्वा
धारत्वादित्यनुमानेन। राजसूयंब्राह्मणकर्तृकंस्वर्गसाधनत्वात्। अग्निष्टोमवदितिराजसूयकर्तृकत्वताबोधागमेन। अथहेत्वाभासानामसाधकता

वि॰सू॰ साधकतापास्तव्याघातकत्वात्सदुत्तरत्वोऽर्थविरुद्धत्वादिज्ञानादेवस्वात्तुमिते स्वपरानुमितेरपि प्रतिबंधे किमसाधकतानुमानेनापद्यचस्मिन्न्युक्तदूष
५३ णावगतिः समिगृहीत इतिसमवबंधेन कथाप्रसक्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यं। अन्यथार्थांतरत्वादिति चेत्। न द्वयं प्युद्देश्यपरानुमिति प्रतिबंधः स्थापनाया
असाधकतासाधनं वा। तत्राद्ये दूषणमात्रज्ञानादेव द्वितीयं तु लिंगत्वज्ञापनात्। प्रतिबंधकत्ववदर्थेनापि तद्रूपनदूषकत्वसंभवइत्यभिप्रायेन वा असा
धकतासाधनं। न चैवं पंचावयवप्रयोगापेक्षा स्यादन्यथान्यूनतापत्तिरिति चेत्। न दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वप्रसंगीकृताकथेतितस्यपक्षधर्मता
याएवोद्भाव्यत्वात्। अन्यथाधिकरत्वापत्तेः। नन्वेवं हेतुकत्वेनानित्यत्वानुमाने पिव्याप्तिर्नाभिधेया तस्या उभयसिद्धत्वादिति चेत्। न कथाहि स्थापासम
यविषयतया दूषणेषु असाधकतापास्याप्युद्भावितेरावश्यकत्वात्। अन्यथा अकथकत्वविरोधात्। न त्वेवं हेतुकत्वेनानित्यत्वानुमाने तद्व्याप्तिमनंगीकृत्या
पिकथारंभवात्। यत्न कथारंभे वा धर्मासाधकत्वव्याप्तिं नांगीकरोति तेन प्रतिदूषणत्वेन साध्यपंचावयवप्रयोगः कर्तव्य एव। यत्तु दूषणोपक्षेपवर्म
तामात्रमुद्भाव्यं तत्र यत्र वादिनोस्तथा समयोऽस्त्यत्र तु पंचावयवप्रयोग एवेति मतं। तन्न कथकसंप्रदायविरोधात्। अन्यथा साधकत्वेन पक्षे साध्यप्रत्य राम
याजनकत्वेनानिततेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात्। कदाचिद्धेतुजनकत्वेसद्धेनापि। नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वं तत्। ५३